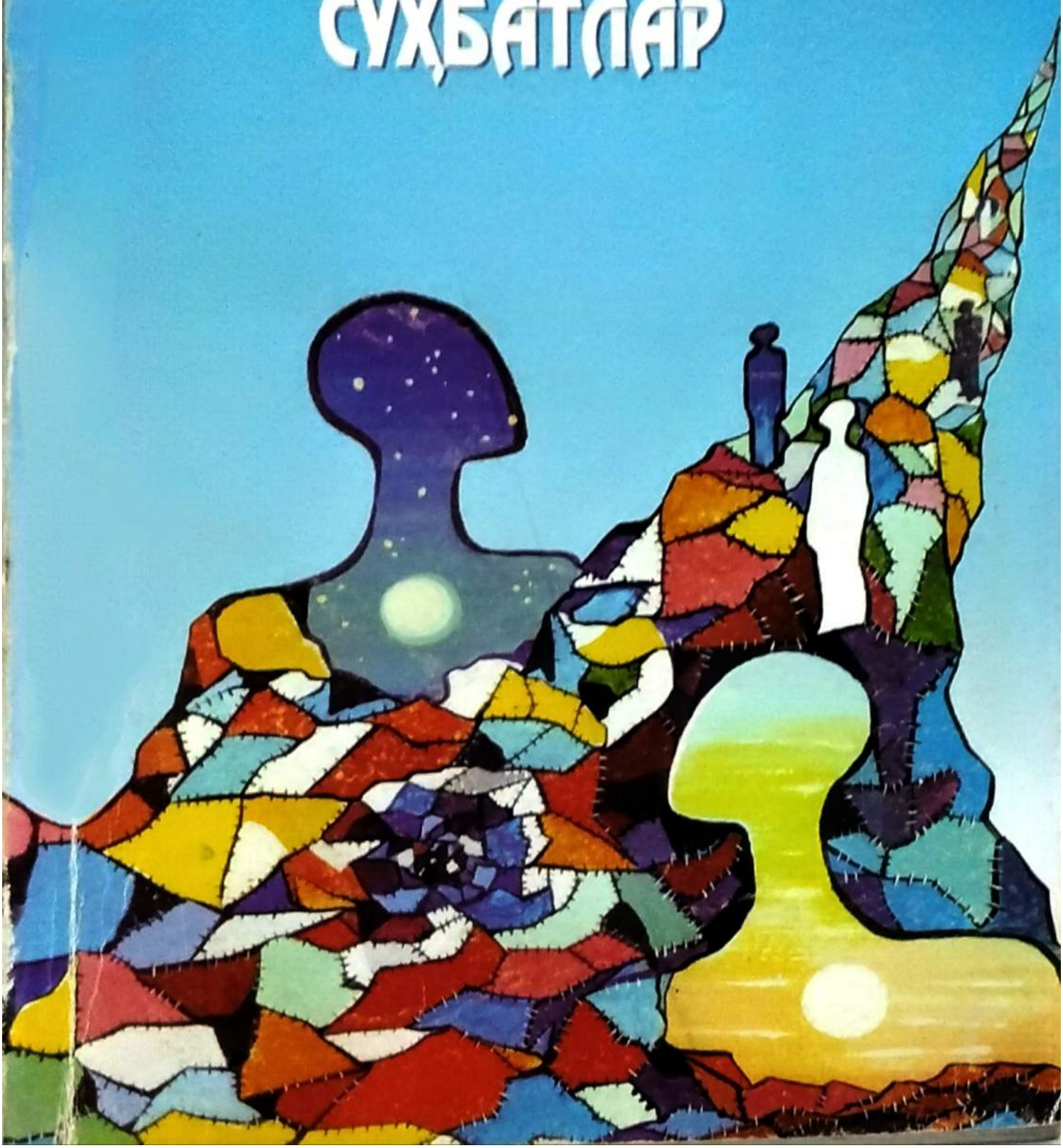
АЗИЗ САИД

ҒОЙИБДАН ДЎСТ БИЛАН СУҲБАТЛАР

Muhammad Siddiq kutubxonasi:
@Muhammad_Siddiq

Азиз Саид

ҒОЙИБДАН ДЎСТ БИЛАН СУҲБАТЛАР

Тошкент
"Янги аср авлоди"
2001

Адабиёт, санъат ҳақидаги ушбу мулоҳазалар Инсон руҳини англамоқ йўлидаги ожизона талпинишлардир. Қораламаларимнинг аксарияти талабалик йилларимда қоғозга тушган. Балки бугун ўша асарлар руҳимга ўзгача таъсир этар, ўзгача фикрлар уйғотар... Ўшанда менда шундай фикр бўлган: «Адабий мақола ҳам — бадиий асар, уни ҳам турли услубларда, шеъриятдаги каби турли оҳангларда ёзиш мумкин. Иккинчидан, адабиёт — инсон руҳининг кўзгуси экан, у жўнлашмаслиги лозим». Шу мақсадда қилган уринишларимдан айримларини жамладим.

Муаллиф

Ў32
НС21

ПОДР.

20 С4 5549 | Alisher Navoiy nomidagi O'zbekis'on M.

19832
29

А. 4702620202 / 356(04)-2001 — 2001

ISBN № 5-633-01247-X

© Азиз Санд. "Ғойибдан дўст билан суҳбатлар", "Янги аср авлоди" 2001.

"ҒОЙИБДАН ДЎСТ БИЛАН СУҲБАТЛАР"

(Туркумдан)

Унда мен ҳали бола эдим. Бир куни отам билан онам синглим икковимизни қолдириб қўшни қишлоққа меҳмонга кетишди. Синглим ухлаб қолди. Мен юлдузларни санашга тушдим. Неча марта санамай, адашиб кетавердим.Аввал ўнгга қараб, сўнг чапга қараб санар, сўнг биттасини танлаб олардимда, унинг атрофидагиларни айланасига санай бошлар, яна адашар, сўнг энг четдан уртага қараб санаб келмоқчи булар, осмоннинг четини эса ҳеч тополмасдим. "Барибир юлдузларнинг ҳаммасини санолмайсан", — деди кимдир ёнимда. Қарасам ўзим тенги бир бола. "Сен санай оласанми?" — сўрадим ундан. "Фақат Худо санай олади", — деди у. "Худо? Сен уни кўрганмисан?" — дедим. У боладан кимлигини сўраш ўша вақтда хаёлимга ҳам келмаганини, уни бирга туғилиб ўсган дўстимдай табиий қабул қилганимни бугун мулоҳаза қилмоқдаман холос. "Йўқ", — деди у. "Мен ҳам кўрмаганман, катта бўлсам кўраман", — мақтангим келди. "Уни ҳеч ким кўрмаган", — деди у қайсарлик билан. "Бобом намоз ўқигандан сўнг, намозда нима деганини сўрасам, "Худо билан гаплашдим" дейдиларку", — мен ҳам бўш келмадим. "Гаплашади, лекин кўрмаган", — деди у ишонч билан...

Ўша-ўша суҳбатимиз давом этади...

«ИСМИМ «ОҲ» ДИР МЕНИНГ»

МЕН: Бугунги ёшлар шеърияти ҳақида нима дея оласиз?

У: Янги ҳайратлар, янги мўъжизалар, янги шеърлар... булар кўнглга фақат завқ бағишлайди. Лекин ёшлар ва кексалар шеърияти деган тушунчани хаёлдан қувинг. Ҳазрат Навоий болалигида ёзган ва Лутфий бутун асарларини алмашмоқчи бўлган мисралар ёдингиздадир? Хўш, ўша бир байт ёшлар шеъриятига мансубми, кексалар шеъриятига?..

МЕН: Аммо «Хазойинул маоний»да ҳазрат инсон умрининг йигирмадан ўттиз беш ёшгача бўлган даврини ёшликка нисбат берган эканлар. Назарда тутганим — ижодкорларнинг ёши шу фаслга мансуб. Уларнинг шеърлари бундан 20-30 йил муқаддам ёзилган шеърлардан руҳи, ташбеҳлари, хаёл қамрови билан фарқ қилади.

У: Бу табиий, таъкидлашнинг ҳожати йўқ. Фарқ қилмаса, чуқурлашмаса, бойимаса, тараққиёт ҳам, ҳаёт ҳам бўлмайди. Маълумки, шўролар истилосидан сўнг маънавий эрк, адабиёт темир чорчўпга солиб қуйилди. Фитрат, Ҳамза, Чўлпон, Қодирийлар ана шу темир чорчўп ичида ишни деярли йўқ жойдан бошлашди ва том маънода янги ўзбек адабиётини яратдилар. Машъум репрессия уларни жисмонан маҳв қилди, асарларини маълум муддат тарих саҳнасидан олиб ташлади. Бу муддат қанча давом этишини ҳеч ким билмасди. Устига устак халқни руҳан ўлдиришнинг энг ёвуз усули қўлланди — ўз имлосидан маҳрум қилинди. Темир чорчўпнинг ҳажми янада кичрайди. Рухсат берилган адабиётда ривожлантириладиган, бойитиладиган ҳеч нарса қолмади. Айниқса ўзбек шеърияти ёниб битган қақнус қуши янглиғ ўз кулларининг устида қайта туғилиши лозим эди. Тасаввур қилинг, сиз ўзлигингизни ифода этолмайсиз, юртингизни босиб олиб, сизни қулларча ишлатаётган давлатга мадҳия ўқишдан бошқа ҳуқуқингиз йўқ. Шеърият эса шу мадҳияни бойитиш, чуқурлаштириш, тантанаворлаштириш эвазига «ривожланди». Ҳозир ҳам ҳеч нарса ўзгаргани йўқ: ўша давлат, ўша темир чорчўп. Фақат чорчўп бироз катталашди, адабий фаолият учун майдон сезиларли кенгайди. Хуллас, 60-йилларда қатағондан кейинги ўзбек шеъриятининг илк қалдирғочлари пайдо бўлди. Абдулла Ориф руҳни уйғотиш, сўзни ишлатиш борасида мактаб яратган бўлса, Рауф Парфи юракдаги «мен»ни ифодалаш, маълум маънода ташбеҳли шеърият мактабини яратди ва шеърни санъат сифатида янада юксакка кўтариш мумкинлигини исботлади.

МЕН: Улар бутунлай йўқ жойдан пайдо бўлишмагандир ёки ўша мадҳияларнинг ҳосиласи эмасдирлар?!

У: Нега энди, қўл-оёғи чопиб ташланган бўлса-да, мумтоз шеъриятимизнинг айрим намуналарига йўл очиқ эди. Қолаверса, Ойбек, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода шеърлари санъат нуқтаи назаридан маълум озиқ берарди. Бундан ташқари рус ва Ғарб шеъриятидан қилинган таржималар... Бироқ энг асосийси бу эмас...

МЕН: Биламан, қотилликдан уни кўрганлардан кўра эшитганлар камроқ чўчийди, қатағонни кўрмаганликлари учун улар исёнкорроқ бўлишган демоқчисиз. Албатта, 60-йилларга келиб давлатга ҳукмронлик тартибининг ўзгарганлиги ҳам бетаъсир эмас.

У: Йўқ, биласизми, бир халқнинг маънавий тараққиётини маълум муддат тўхтатиб қўйиш мумкин, аммо маънавиятни, хаёл ва орзуни бутунлай ўлдириб бўлмайди. Янги инсонлар дунёга келаверакан, юраги уриб, томирида қон оқиб тураркан, кашфиётга интилишни, исёнга мойилликни ҳеч ким йўқотолмайди.

МЕН: Мавзумиздан бироз четга чиқдикми, дейман.

У: Асло. Бирор бир шеърни ундан олдин яратилган шеърсиз таҳлил қилиб бўлмайди. Шоирлар ижоди ҳам шундай. Ҳар бир шоир ёхуд авлод ўзидан кейингилар

учун поғона бўлади. Ана шу поғоналарнинг ҳосиласи ўлароқ буюк санъаткорлар дунёга келади. Қайсики истеъдод ўзининг кейингилар учун поғона эканлигини тан олмаса калтабиндир.

МЕН: Тўғри, 70-йилларда адабиётга кириб келган шоирлар учун Абдулла Ориф ва Рауф Парфи замин ҳозирлади, дейиш мумкин.

У: 70-йиллар авлоди ҳам кейингилар учун беқиёс хизмат қилишди — Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек... Булар аруз ва бармоқдан бошқа вазн ҳам борлигини, шоирнинг ўз ҳиссиётлари билан ҳам суҳбатлаша олишини намойиш қилишди, руҳиятни табиат билан вобаста ифодалашнинг, шеъриятда халқ оҳангларини қўллашнинг гўзал намуналарини кўрсатишди...

МЕН: Сиз улар ҳақида айтилган фикрларни такрорлаяпсиз.

У: Бўлиши мумкин. Аммо биз ҳозир суҳбатлашмоқчи бўлаётган, шеъриятга 80-йилларда кириб келган ёшларнинг қайси булоқлардан сув ичганликларини ёки уларга кимлар зинапоя бўлганлигини айтяпман. Лекин бу давомийликда хавфли бир ҳол бор.

МЕН: Тақлид демоқчисиз.

У: Шундай. Эътибор қилинг, боғда олма, анор, шафтоли, гилос ва ҳоказо дарахтлар бор, бир заминдан, бир хил сувдан озиқланишади, аммо мевалари ҳар хил. Ҳар бир авлод адабиётда ўзини худди ана шундай кўрсатмоғи лозим.

МЕН: Қўшиламан. Лекин нега сиз бу ёш шоирлар ҳақида гапирганда тақлидга тўхтадингиз, мен уларнинг шеърларида бу ҳолни сезганим йўқ.

У: Очиғини айтсам, мен ҳам аниқ бир мисол келтиролмайман. Аммо йўл, айрим мавзулар, оҳанглар, ташбеҳларни ишлатиш усуллари бошқа дарёларнинг таниш тўлқинларини ёдга солади.

МЕН: Тақлид ва сизга туюлаётган оҳангдошлик бошқа-бошқа нарса. Аввало тақлид ҳақида. Инсоннинг турмуш кечириш усуллари ўзидан олдингиларникига, атрофидагиларникига тақлид эмасми, ҳозирги тайёралар қушнинг учишига тақлид ҳосиласи эмасми, Навоий «Хамса»си Низомий «Хамса»сига тақлид ҳосиласи эмасми! Албатта булар шакл, моҳият тақлиди. Шу маънода ҳамма тақлидчи. Лекин ҳар бир шоир ўз юрагидагини айтади, моҳиятга ўз ранглари, ўз ташбеҳлари, ўз хаёлот парвозлари билан боради. Сиз мисол келтирган ўша меваларда ҳам моҳият ягона — насл давомийлиги учун мағзида уруғ асрайди, бизнинг нуқтаи назаримиздан моҳият — тановул қилиш, ранги, ҳиди, таъми ўзгача, аммо, моҳият...

У: Сиз беихтиёр менинг кўнглимда шеър ёзишдан, уни ўқишдан мақсад нима, шеърнинг моҳияти нимада, деган саволларни қўзғаяпсиз ва бу борада баҳсга чорлаяпсиз.

МЕН: Йўқ, ҳозир чалғимайлик, мавриди билан фикрлашармиз. 80-йиллар адабиётга кириб келган ёш шоирларнинг ҳаммаси ҳақида бирвarакайига суҳбатлашиш имконсиз. Шунинг учун уларнинг биттаси ҳақида, ҳеч кимникига ўхшамайдиган ўз йўли, ўз оҳанглари, ўз хаёлот дунёси, ўзига хос ғайриоддий ташбеҳлар силсиласи билан шеъриятга кириб келган Абдували Қутбиддин ҳақида суҳбатлашсак.

Абдувалининг «Найсон» китобига ёзилган сўзбошида Рауф Парфи шундай дейди: «/У/ манзаралар, ташбеҳлар, рўёлар аралашувида фикр юритади. Оҳангларнинг турланиб туриши билан тасвир этилаётган воқеа руҳий ҳолатни ҳаракатга келтиради». Ҳақиқатан ҳам унинг шеърларини ўқир экансиз ,баъзан ташбеҳ ва истиораларни тасаввурингизга сиғдиролмай ҳаприқиб қоласиз. Мутолаа давомида нурли бир завқ юрагингизни тўлдиради, оёғингиз остида ерни ҳис қилмай қоласиз, бутун дунёни, шахсий ўй-хаёлларингизни унутиб сирли тасаввурлар ва манзаралар оламига парвоз қиласиз. Асосийси, у гўё сиз-

нинг орзу-армонларингизни, қувонч ва ҳасратингизни, хаёлларингизни куйлаётгандек бўлади. Муҳими шундаки, «Нима демоқчи» деган савол дафъатан шуурингизга келмайди. Гўзал хаёллар, гўзал сўзлар, гўзал оҳангдан сархуш бўлиб қоласиз, шундай ҳолат бўладики, «нима демоқчи?» деган саволга жавоб топишни ҳам истамайсиз. Балки истаган тақдирида ҳам кўпчилик ўқувчилар жавоб тополмас.

У: Унинг шеърларини кўпчилик тушунмаслиги масаласига келсак, буни ҳаммадан талаб қилиш гўдаклик бўлур эди. Гўзалликдан завқланиш, уни мушоҳада қилиш учун нозик дид, таъсирчан қалбдан ташқари қобилият ҳам бўлиши лозим.

МЕН: Фикрингизга қўшилишга тўғри келади. Немис файласуфи Кантнинг ўлимидан сўнг 76 йил ўтгач эълон қилинган ишларида шундай бир гап бор: «Биз ҳайвоний, руҳий ва инсоний ҳаёт кечирамиз. Биринчиси туфайли қувонч ва оғриқни ҳис қиламиз, учинчисининг шарофати билан ҳиссиёт орқали мулоҳаза қилиб роҳатланамиз, иккинчиси туфайли — фаҳмлаймиз ва завқланамиз.» Дарҳақиқат, инсон табиатида шулардан фақат биттасига устиворлик ато қилинган бўлади-ку.

У: Кантнинг хулосалари ўзимизнинг Шарқ файласуфлари фикри билан деярли ҳамоҳанг экан. Буларнинг таърифича инсонда уч сифат жамулжам: шайтоний, ҳайвоний, малаконий, яъни руҳоний. Юраги ва онгида учинчи сифат тантана қилганлар жуда озчиликни ташкил этади. Шунинг учун жамики юксак санъат асарларини ҳамма тушунмаслигидан, қадрламаслигидан беҳуда изтироб чекманг. Энди мавзуга қайтайлик.

МЕН: Абдувалининг шеърларини бир бошдан ёхуд ёзилган йиллари тартибида таҳлил этиш, менимча, мақсадга мувофиқ эмас. Унинг шеърларини руҳий, маънавий, мажозий унсурларига, ифодасига кўра мен ўзимча бир неча гуруҳга бўламан: лирик шеърлар, фалсафий-руҳий шеърлар, мусиқий шеърлар, заминий шеърлар...

У: «Заминий шеърлар» деганингизга тушунмадим.

МЕН: Бу шартли номлаш, ўзим учун. Менда шундай бир таассурот бор, Абдували шеърларини руҳан заминдан ажралиб, жуда юксакка чиқиб ёзгандай туюлаверади, чунки у ўз ҳиссиётларига ҳам, сўзларига ҳам, ташбеҳу истиораларига ҳам, қолаверса, сизга ҳам хаёли қанчалик парвоз қилиб билса — шунча юксакдан назар ташлаётгандай. Лекин шундай шеърлари борки, уларда у заминга тушади, ифодалаётган туйғуларига ана шу заминдан туриб назар ташлайди. Мана улар «Дарс», «Ҳақберди ва Мадина...», «Сўроқ», «Анонимкачи хусусида Маяковскийга мактуб», «Айнийни эслаб», «Севилмаган аёл», «Шоҳизинда», «Энгрнинг Одалиска асарига», «Тун», «Мен, Баҳодир ва балиқлар», «Ғоя», «Тошлоқчалик Мастура биби ҳикояти», «Дарғом», «Армон», «Бобур», «Латифа». Мен Абдувалининг «Найсон» ва «Ҳумо» номли иккала китобига кирган барча заминий шеърларини санадим.

У: китобни олиб ўқийди...

Юрагимнинг ёмғири —
Найсон.
Нурим, қорачиққинам,
Ерим, онажонгинам!
Умидимни етаклаб келдим,
Остонада турибмиз бирга...

МЕН: Доим сўнгги икки сатрни ўқисам — овунчоғини ипидан тутиб етаклаб олган, остонада маъсумгина жилмайиб турган болакайнинг сурати кўз ўнгимга келади.

У: Бу сурат шеърдаги самимият ва сизнинг таъсирчанлигингиз ҳосиласи. Шоирнинг қўйнида «битта тонг» — демак ёруғлик ваъда қиляпти, дилидан ашула қуйиляпти, завқ ваъда қиляпти. «Юрагимнинг ёмғири — Найсон» — найсон, бу баҳор ойларидан бири, афсонага кўра шу

ойда ёққан ёмғир томчиларидан марваридлар ҳосил бўлармиш. Ана шундай ваъдалар билан Остонада турган шоир билан батафсилроқ танишсак.

МЕН: Ундай бўлса «Автопортрет» шеърини ўқисак...

У: Авто — мен, портрет — сурат, дегани, шундай экан буни шарқона қилиб «Шарҳи ҳол» деб номласа ҳам бўларди.

Мен:

Мен жуда ёлғизман,
Гўё қудуқда
Қовурғамгача сув, баданим оғу,
Билагим увушиб типирчилайди —
Мисли сўнгги нола, охирги ёҳу.
Мен жуда ёлғизман —
Қудуқдир жойим,
Безиллар, яшринар мендан чувалчанг,
Қурбақа, сен балки малаксан асли,
Не бўлар аслингга қайта олсанг.
Мен жуда ёлғизман —
Қўлимда нина
Тиламан, қазийман чуқурдан-чуқур.
Тепадан тош тўла пақир ташларлар,
Сўрарлар қилиб бер дея жавоҳир.
Мен жуда ёлғизман,
Азобим чексиз,
Қўлимда занглаган қадимий тақа.
Бўйнимга ёпишиб этар тавалло,
Аслига қайтолмай ётган қурбақа.
Мен жуда ёлғизман,
Тепадагилар
Кенгликда от суриб овлашар гуноҳ.
Мени тушунмаслар (фаҳм шарт эмас).
Аждарман
Ва исмим «Оҳ»дир менинг
«Оҳ».

У: Бу шеър армон ва изтиробнинг, ўзликни ифодалашнинг санъат даражасига кўтарилган намунаси. У ўз вужудида яшаётган икки одам — инсон ва шоир ҳақида гапиряпти. Тўғрироғи, вужуд ва руҳ ҳақида.

МЕН: Сиз даставвал кўз ўнгингизга келадиган суратни тасввур қилинг: чуқур қудуқда ёлғиз одам, яна қўлидаги нина билан ковлаб ҳам ётибди, қовурғасигача сув, атрофида чувалчанглар, бўйнига қурбақа ёпишган, ҳар замон тепадан тош тўла пақир ташлашади. Қандай фоже манзара. Рассом учун ноёб мавзу.

У: Бу зоҳирий сурат. Сиз ботиний суратга назар ташланг. «Мен жуда ёлғизман, Гўё қудуқда»: қудуқ — бу ҳаёт, дунё, қолаверса шоирнинг хаёлидан, руҳидан айро ҳолда одамлар орасида кечираётган умри, «қовурғамгача сув» — тириклик ташвишлари, «баданим оғу» — нега «вужудим» эмас деб сўранг, «бадан» — бу ерда вужуднинг ўзи, аммо шоир ундан нафратланади ва вужуд дегиси келмай, нисбатан қўпол сўз билан номлайди. Чунки у оғу, руҳга, хаёл эркига оғу. «Билагим увушиб типирчилайди» — тирикчилик учун типирчилаб елиб-югуриш шоир учун «сўнгги нола»дай изтиробли, чунки «билак»да турли маънолар билан биргаликда «меҳнат воситаси» деган ишора бор. Дастлабки бандда у «гўё қудуқда» деган бўлса, иккинчи бандда «қудуқдир жойим» деб аламли ишонч билан таъкидлаяпти. Бу таъкидда ана шу қудуқ — ҳаётга маҳкумлик изтироби бор. Шоир тақдирини ушбу қисматдан ажратолмаслигига иқрор. «Безиллар, яшринар мендан чувалчанг» — унинг наздида вужуди, ҳаёти шу қадар афтодаҳолки, ҳамма ундан қочади.

МЕН: Балки у одамлар ўртасидаги муносабатлардан ҳасрат қилаётгандир, ўзаро меҳру шафқат, ҳатто ишонч йўқлиги туфайли энг беозор одамлар ҳам — яъни чувалчангда беозорлик маъноси ниҳон — бир-биридан безиллаши, яширинишини айтаётгандир.

У: Шоир ўз шарҳи ҳолини ўз-ўзига изҳор қилаётганини унутманг, у ҳеч кимга ҳасрат қилаётгани йўқ. У сиз

айтганингиздай юксакдан туриб ўз ҳолига0назар ташлаяпти, холос. «Қурбақа, сен балки малаксан асли» — «қурбақа» совуқлик, хунуклик, эврилиш рамзи, шоир атрофидаги ўзига боғлиқ нарсаларни хаёлидагидай кўришни истайди, ҳарорат ва гўзалликни армон қилади. Ёхуд бир пайтлар руҳини тарк этиб, тирикчилик майлларига айланган латиф туйғуларининг аслига қайтишидан орзуланади. У осон умр кечираётгани йўқ — нина билан қудуқ қазишга ва шу билан ҳаёт қудуғига чуқурроқ ботишга мажбур. «Тепадан тош тўла пақир ташларлар» — «тепа» — ҳаётнинг қудуқ эканлигини ҳис қилмайдиганлар дунёси, аслида тепа йўқ, «тош тўла пақир» эса шоир имконсиз бўлган ҳаёт муаммолари, уларни жавоҳир қилишга на инсон, на шоир Абдувалида қодирлик ҳам, майл ҳам йўқ. Атрофдагилар тошни жавоҳир — қимматли фаҳмлайдилар. Ахир, жавоҳир ҳам моҳиятан тош-ку. Энг ёмони шоир буни билади ва изтироби ортади. Ёхуд бу мажозни вужуд истаги билан номатлуб туйғу ва майлларнинг эркка, покликка интилаётган руҳга тажовузи, деб тушуниш мумкин.

МЕН: Сиз ўз тасаввурларингиз ва мулоҳазаларингизни ушбу мисраларга мажбур тиқиштира бошламадингизми ишқилиб?

У: Гап мажбур тиқиштиришда эмас, гап ташбеҳлар, умуман шеър менда мана шундай шарҳни туғдирганида, сиз бутунлай бошқача фикрлашингиз мумкин.

МЕН: Ҳа, Кант: «Шеърият — фикрлар ўйинидир» деганда ҳақ экан.

У: У худди шундай деб хато қилган. Аммо «Мулоҳаза қобилияти танқиди» асарида хатосини «Шеърият тасаввурларнинг эркин ўйини санъатидир» деб тузатган. Эътиборингиз учун «Шеъриятдаги ташбеҳлар шакл ёхуд нимарсаларни аниқлаштиришга эмас, балки тасаввур туғдиришига ва уни ҳаракатга келтиришига хизмат қилиши лозим», деган сўзлар ҳам Кантники.

МЕН: Майли, таслим. Энди бу файласуфни тинч қўяман. Шеър ҳақидаги фикрларингиз чала қолди.

У: Тўртинчи бандда шоир ўз ҳолатига янада аниқроқ назар ташлайди. «Қўлимда занглаган қадимий тақа» — бу эрк орзуси, руҳнинг ҳаракат, фаолият орзуси, руҳ ёхуд хаёл отга миниб йўртиши лозим, унинг қўлида эса фақат тақа — хаёл отининг орзуси, «занглаган» — бу вақт рамзи, балки шоир умр бўйи умидвордир, бу орада орзу ҳам занглайди. «Тепадагилар кенгликда от суриб овлашар гуноҳ» — энди шоир атрофига назар ташлади, тепадагилар — қудуқда эканлигини ҳис қилмайдиганлар шоир наздида эмас, балки ўзларининг фикрича «кенгликда от суряптилар», бу аслида дунёнинг ёлғон алдовига учиш, чунки улар «гуноҳ овлашяпти». Гуноҳ — руҳ такомилига зид бўлган барча фаолиятлар. Ёхуд инсон Абдували шоир Абдувалига хиёнат қилишини қўймаётир. Чунки «мени тушунмаслар» — вужуд руҳни тушунмайди. Ёки атрофдаги одамлар шоирнинг ким эканлигини, изтироби, қайғуси, армонлари, умидларини англамайдилар. Ниҳоят, у юрагини ёради, ким эканлигини ҳайқириб айтади — «Исмим «Оҳ»дир менинг «Оҳ» — қийналаётган руҳнинг, хаёллар парвозининг, орзу умидларнинг исми. Нега «Аждарман»? Аждар — қудрат рамзи, у ўт-олов пуркай олади. Демак, ўша «Оҳ» беқиёс қудратга эга, кучли, агар бирор қалб унга бағрини очса, тушунса, у куйдира олишига ҳам ишонч ҳосил қилиши мумкин.

МЕН: Агар шеър қурилиши нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, «Аждар» ва «қудуқ»да узвий боғлиқлик бор. Халқ эртакларида қудуқда яшайдиган ёхуд баҳодирлар томонидан қудуққа қамаб қўйиб тошни жавоҳирга айлантириб беришга мажбур қилинган аждар тимсоллари бор. Шоир шу манзарадан фойдаланган бўлиши ҳам мумкин. Қурбақага эврилган малика ҳақида ҳам эртак бор.

У: Бу афсоналарнинг ҳаммаси армон, орзу, хаёл ҳосиласи эмасми, шоир шулар билан яшаса, нафас олса нима дейсиз. Асосийси, бу манзараларни у сизга янада гўзалроқ, янада сирлироқ, завқбахш қилиб тортиқ қилмаяптими?! Шоир талмеҳ санъатидан ҳам яхшигина хабардор экан.

МЕН: Талмеҳ — эртак, афсона, тарихий воқеа, қисса, машҳур қаҳрамонларга бевосита, мажозий, рамзий ишораларни ўз ичига олган шеърий санъат...

У: Биласизми, асосийси булар эмас, шеърда бошқа бир нарса бор. Эътибор қилинг: шоир ўз-ўзини, вужудий ва руҳий борлиғини тафтиш қиляпти, баданининг, ташқи оламининг афтодаҳоллигини айтяпти, кўнгил озодлигини орзу қиляпти, ўзлигини излаяпти, ҳали топмади ва фақат «Оҳ» деб номлади. Булар тасаввуф таълимотида комилликка етишишнинг бош йўли.

МЕН: Энди бутунлай ошириб юбордингиз. Абдували тасаввуф таълимоти билан тўла таниш эмас, бу йўналишдаги адабиётнинг рамз ва ташбиҳлари ҳақида ҳам мукаммал маълумот олмаган. Шўро мактаблари буларни ҳали бери ўргатмайди. Тасаввуф ҳақида вақтли ва даврий матбуотда узуқ-юлуқ тушунчалар чоп этилган, холос.

У: Шундай бўлса ҳам шеърларини ўқиб кўрайлик:

Соҳибдилим — дилоро,
Айёт тўхтасин карвон.
Най пуфлаган қуюннинг
Энасими биёбон.

Соҳибдилим — дилоро,
Қайда у чашма гирён.
Жилга бўлган кўнглимни
Қуритиб бўлди мижгон.

Соҳибдилим — дилоро,
Кўзим менинг қулфмидур?

Очиб нигоҳим чиқса,
Чопган қилич зулфмидур?

Соҳибдилим — дилоро,
Қақнус гулхани қани.
Бор бўлса юзга суртай,
Ўтини ё кулини.

Соҳибдилим — дилоро,
Кўп риёзат чекдим-ку.
Ўзим кетдим. Йўлингга
Тоқатимни экдим-ку!

Соҳибдилим — дилоро,
Васлинг саробми, рўё.
Ҳофиз эмасман ишқда
Абдувалиман гўё...

Соҳибдилим — дилоро!

МЕН: Гўзал шеър, шундай эмасми. Яъни «Ҳеч қандай изоҳсиз ҳаммага ёқадиган нарса гўзалликдир».

У: Яна Кантми?

МЕН: Узр. Юқоридаги таърифлаганим — фалсафий-руҳий шеърларидан бири шу. Шеърдаги оҳанг руҳни аллалайди, фироқ ва дард эса қалбга лаззатли оғриқ бахш этади. Шоир ўз ёрига тўғридан-тўғри Ҳофизнинг «Эй карвон, оҳиста рон, ороми жонам меравад» деб бошланувчи ғазали таъсирида мурожаат қилган. Шунинг учун шеър аввалида «Ҳофизга» деб бағишлов қўйган.

У: Тўғри, Ҳофиз ғазалининг бевосита турткиси бор, аммо шоир сиз ўйлаётган дунёвий «ўз ёрига» эмас, ҳақиқий ёрига — Худога муножот қиляпти. Аслида шеърни мажозий маъносида ҳам, ҳақиқий маъносида ҳам тушунавериш мумкин. Аввалига мен «Соҳибдилим»ни

ўқиб, Ҳофизга мурожаат қиляптими, деб ўйладим. Чунки филология фанлари доктори Нажмиддин Комилов таърифига кўра: «Соҳибдил — тариқатда юқори даражани эгаллаган, огоҳ, дард-ҳолли, қалби, дийдаси ҳамиша уйғоқ одам». Абдували тасаввуф ҳақида тўла маълумотга эга эмас, дедингиз-а, бўлиши мумкин, демак у табиатан шу руҳга мойил экан.

МЕН: Ҳар ҳолда сиз яна бир марта ўйлаб кўринг, XXI аср бўсағасида яшаётган, яна дунёдаги энг атеистик жамият фарзандининг шеърларини тасаввуфга боғлаяпсиз. Бундай ҳолларга бизда сиёсат кўзи билан қаралади.

У: Балли, мана сиз ҳам темир чорчўп ичида тарбия топганлигингизни исботладингиз. Айтинг-чи, муҳаббатнинг вақтга, жуғрофий ўринга, сиёсатга алоқаси борми? Шеъриятни сиёсат заррабини орқали таҳлил қилиш — юмшоқ айтганда жоҳиллик-ку. Фаранг ёзувчиси Стендал «Қизил ва қора» романида «Сиёсат — бу адабиёт бўйнига боғланган тошдир, орадан ярим йил ўтмасданоқ у бадиий асарни ғарқ этади» деган сўзларини сизга ўхшаган «эҳтиёткор»лар учун айтган.

МЕН: Энди бу, сиёсатни тўғридан-тўғри мавзу қилиб олган асарларга нисбатан айтилган.

У: Йўқ, адабиётга муносабат масаласига ҳам тааллуқли. Шундай муносабатлар оқибатида «сиёсий бадиий асарлар» пайдо бўлади ва бу бадииятнинг ҳам, инсон маънавиятининг ҳам таназзули. «Интернационализм, партия раҳбарлиги, ишлаб чиқариш, ишчи образи, деҳқон образи, кураш» — шуларми сизнинг адабиётни ўлчайдиган мезонларингиз?

МЕН: Шундай эди, энди ўзгаряпти.

У: Кўриниб турибди қандай ўзгараётгани, худо, тасаввуф, деган сўзларни овозингизни чиқариб айтишга кўрқяпсиз, десам ҳақорат бўлар — истиҳола қиляпсиз. Ахир булар виждонни соф сақлашга, дилни поклашга, илмга, комилликка, меҳру шафқатга, эзгуликка даъват-ку.

МЕН: Нима, шуларга менинг фаҳму-фаросатим етмайди, дей ўйлаяпсизми? Фақат сиз ўз нуқтаи-назарингиздан келиб чиқиб Абдували кўзда тутмаган маъноларни талқин этаётган бўлманг яна, деб андешамни билдирдим.

У: Сиз шу гапни иккинчи бор такрорлаяпсиз, бу шеърни орифона руҳда эканлигини англамаслик учун бола бўлиш керак. Мана, қаранг: шеърдаги «соҳибдилим» юқорида таърифи келтирилган «соҳибдил» эмас, дилимнинг эгаси, яъни — юрагимни забт этган дегани. Ушбу сифат билан чекланмай яна қайта мурожаат қиляпти — «дилоро» — дилимни номақбул ҳислардан тозаловчи, тўғри йўлга солувчи, яъни — Худо. «Аййит тўхтасин карвон» — бунда Ҳофиз ғазалидаги дунё карвонига ишора бор — карвон бевафо дунё сингари ўтади-ю кетади, у доим ҳаракатда, шоир «айт тўхтасин» деяпти — худодан бошқа ким дунёни, ҳаётни бир лаҳза бўлсин тўхтата олади? Энди шоирнинг дунёнинг тўхташидан нима ғарази бор, нимани англамоқчи, нимани излаяпти, деган саволлар очиқ қолади. «Най пуфлаган қуюннинг энасими биёбон» — бу ерда мажозий маъно: найдан таралган англаб бўлмас қуюн биёбоннинг фарзандими, яъни най — дардни изҳор қилиш воситаси, қуюн — қора ва англаб бўлмас кучли дард, биёбон — кимсасизлик, ҳамма нарсасидан ажраган сарҳадсиз, соҳибсиз юрак. Хуллас, бу дунёда эшитилаётган нола (яъни шоирнинг ўз овози, худога мурожаати) юракнинг ўз соҳибини топмаганидан эмасми, деб тушуниш мумкин. Энди ҳақиқий маъноси: най билан киритилган бу қийналган, саргардон қуюн янглиғ жонни ато қилган худоми (биёбонда чексизлик маъноси бор, худода ҳам), яъни сенмисан? Ҳаёт карвонини тўхтатишдан мана шоирнинг биринчи мақсади нима экан — ўз-ўзини англаш, юрагига назар ташлаб, у Тангрига тегишлими йўқми эканлигини англаш.

МЕН: Ҳар ҳолда бу руҳий ҳаракатларнинг Абдувалига нисбат берилаётгани менга ғалати туюляпти. Балки у

20 04 Alisher Navoiy nomidagi

ўз лирик қаҳрамонининг кайфиятига тушиб олиб шундай ёзаётгандир.

У: Лирик қаҳрамон деган нарса йўқлигини, сохта, бачкана атама эканлигини яхши билсангиз керак. Шоир шеърида ўзини ва фақат ўзини изҳор қилади. «Лирик қаҳрамон» тушунчасини алломаларимиз шоирнинг шахсига тегмаслик учун, айрим ҳолларда уни турли-туман сиёсий гумонлардан ҳимоя қилиш учун ўзга адабиётлардан ўзлаштириб олишган. Илтимос, мени чалғитманг.

МЕН: Қулоғим сизда.

У: Шоир яна савол беряпти: «Қайда у чашма гирён» — сиз «чашма гирён»ни интизорликдан кўзлари ёшга тўлган ёр деб тушунишингиз ҳам мумкин, чунки «чашм» — кўз, «гиря» — йиғлаш.

МЕН: Менимча, бу ерда «чашма» — ўз маъносида, яъни сув чиқадиган чашма, «гирён» — чашмадан чиққан сув тинимсиз айланади, шу ҳаракатга ишора бор бу сўзда, аммо мисранинг маъноси учун бирламчи аҳамиятга эга эмас.

У: Тўғри топдингиз, лекин «гирён» чашмадан чиққан сувнинг гир айланишига эмас, чашманинг ўзига тегишли, чашма — гирён, демак, у саросар айланиб юрибди, нега? Балки ер юзига чиқиш учундир, чиқса тинчгина оқаверади-ку. Шундай қилиб, у ҳали ер остида. Хуллас, «гирён» ҳам муҳим аҳамиятга эга экан. Энди шундай савол қўямиз: нега шоир ер остидаги чашманинг қаердалигини сўраяпти, у чашмада қандай ҳикмат бор?..

МЕН: Бунга Нажмиддин Комиловнинг «Тимсоллар тимсоли» мақоласидан жавоб топиш мумкин. «Ҳайвон суви деб гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади».

У: Ана, энди ойдинлашди: демак, шоир «ҳайвон суви»ни қаердалигини сўраяпти, мақсади худога бўлган ишқ

булоғидан симириш, вужудининг эмас, руҳининг ташналигини қондириш, ҳақиқат нурининг манбаига етишиш. Шоирнинг шу мақсад соғинчидан сув бўлган, «Жилға бўлган кўнгли»ни «Қуритиб бўлди мижгон» — сенинг йўлингда йиғлайвериб кўз ёшларим қуриди ёки киприкларим ичиб қуритди, деяпти. Мижгон нима? Бу дунё худонинг жамолидан иборат, барча жонли жонсиз, суратли, суратсиз нарсалар тангрининг зарраларидир. Изтироб, ранж, соғинч, ҳижрон, алам, қайғу ҳам шулар жумласидан — демак, Худони ёр десак, бу кечинмалар ўз-ўзидан ёр жамолининг безакларига айланади: қош, мижгон, хат, соч, зулф ва ҳоказо. Чунки уларнинг ҳам, буларнинг ҳам қиладиган иши битта — азоб бериш, яралаш, поралаш, кесиш, адо қилиш, шайдо қилиш. Энди аёнки «мижгон»дан — ҳаққа етиш йўлидаги ҳижрон, ранждан шоир кўнгли адо бўлган. «Кўзим менинг қулфмидур?» — бу мисра ҳам савол, ҳам жавоб -мен сенинг жамолингни кўрмаяпман, ҳали кўрман, сенга етишганим йўқ. Ёки даргоҳинг эшигидаги қулф — кўзимми, яъни дилимдаги кўзимми, шу орқали етаманми сенга? Яна бошқача англаш мумкин: менинг кўзим, дил кўзим, руҳ кўзим қулфланганми? Нима қулф вазифасини бажараётганлигини биз ўзимизча мулоҳаза қилишимиз ҳам мумкин: ҳали англанмаган ўзлик, дунёнинг ялтироқ, ёқимли неъматлари ва ҳоказо.

МЕН: Ташбеҳ ҳам гўзал. Юмуқ кўз, қабоқ — қопқаси ёпилган, бирлашган жуфт киприклар — қатор қулфлар, найзадор қулфлар. Англиялик файласуф Томас Карлейлнинг бир фикри бор: «Янги ташбеҳлар яратиб, уларга фалакдан Прометей янглиғ олов узиб жо эта оладиган илҳомли шоирларни биз, дунёнинг маърифат тарқатувчилари деб атаймиз».

У: Ҳақиқатан ҳам шоир тасаввурингизга берган ана шу гўзал манзара, қалбингизга бағишлаган завқ маърифат, деб аталади. Навбатдаги мисраларни ўқиймиз:

«Очиб нигоҳим чиқса, Чопган қилич зулфмидур»; «нигоҳ» — ҳаққа, комилликка етишиш йўлидаги ҳаракат, «зулф»ни юқорида таърифладим, сени англай деб интилсам, шундай зуҳуротларинг борки, уларга шайдо бўламан (чунки зулф чиройли) ва охир оқибатда бу изтироб бўлиб ҳаракатимни қирқади. Ўзликка етишиш нақадар қийин. Бу ўхшатишга санъат сифатида назар ташласак: зулф ва қилични чоғиштириш анъанавий рамз. Аммо шоир бу ерда сурат эмас, гўзал ҳаракатни ифодалаяпти. Кўздан нигоҳ чиққани заҳоти зулф чопиб ташлайди. Устига устак нигоҳ кўринмайди — бевужуд, сезилмайди — беэпкин, чиққан заҳот чопиб ташланиши...

МЕН: Кейинги бандниг «Қақнус гулхани қани» мисрасидаги «қақнус» энди кўпчиликка таниш рамз. У тумшуғида уч юз олтмиш тешиги бор ва ҳар биридан ўзгача куй тарата оладиган афсонавий қуш. Минг йил умр кўргач, инида ўтириб сайрайди, ўз овозидан ўзи маст бўлади ва ёниб кетади. Сўнгра унинг куллари устига илоҳий бир қудрат билан ёмғир ёғади, кулдан тухум пайдо бўлади ва у шу тухумдан қайта дунёга келади. Менимча, шоир ёр ишқида, сизнингча илоҳ ишқида куйишга ҳам тайёр, куёлмаса ҳам шу йўлга кириб қақнуснинг «ўтини ё кулини» юзига суртмоқчи.

У: Шоир ўзлигини англашга, комилликка етишишга ёки ҳақ висолига етишга олиб борадиган йўлни сўраяпти. Бу ерда яна бир нозик маъно бор: қақнус ёнгач яъни ўлгач, қайта ҳаётга, янги ҳаётга восил бўлади. Тасаввуфда ҳам киши ўлгач, яъни ўз табиатидаги ғайрируҳий нопок майлларни ўлдиргач, қайта дунёга келади — поклонади, комил инсон бўлади, дунёдаги барча ашёларга янги кўз билан, гўё янгидан туғилган одамнинг кўзи билан қарайди. Ўлиш ва қайта туғилишнинг маъноси шу. Шоирнинг «Қақнус» сўзини ишлатишдан шу ҳолатга ишора қилиш мақсади ҳам бор. Навбатдаги бандда тортаётган азобларини, шунингдек бу йўлда сабрли эканлигини

тўғридан-тўғри муножот қиляпти. Сўнгги бандда ахийри «Васлинг саробми, рўё» деб шу йўлдаги барча риёзату ҳаракатлари самарасиз бўлганлигини нола қиляпти. Бошида «Соҳибдилим»ни ёрми, пирми, худоми деб бироз тараддудланувдик. Мана «Соҳибдил»га ниҳоят «Васлинг» дейилиши билан барча мурожаатларнинг ҳаққа, олий руҳга нисбатанлиги ҳам ойдинлашди. «Саробми, рўё» сўзлари шоирнинг шу хулосага келгани эмас, балки сўровдир. Чунки сенинг ишқингда Ҳофиздай, пирлардай даражага етолмасман, аммо бу йўлда мен бошқачаман, дегач, яна мурожаат қиляпти: «Соҳибдилим — дилоро!»

МЕН: Биласизми «Ҳофиз эмасман ишқда» мисрасини ўқиб менда шундай бир фикр туғилди: балки Абдували ёзишни орзу қилган гўзал шеърларига, умуман шеъриятга мурожаат қилаётгандир, балки у ифодалаган азобларини шеърият йўлида чекаётгандир, балки юрагининг эгаси — «соҳибдили» шеъриятдир, шеъриятга шайдодир, балки унинг ошиғлиги шеърият ишқи туфайлидир, балки шеърият йўлида қақнусдай куймоқчидир, балки сўнгги мисралари билан «шеъриятда Ҳофиз даражасига етолмасман, аммо мен Абдувалиман, бошқаман, менинг ўз йўлим, ўз овозим бор» демоқчидир.

У: Бундай: асосийси, шеърда ишқ бор. Шарқ шеъриятида ишқ сўзи икки маънога эга бўлиб келган. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг шарҳ беришича: «Бири — мажозий, иккинчиси ҳақиқий ишқ. Мажозий ишқдан мақсад, одамга, мавжуд борлиқ ва табиат гўзалликларига йўналтирилган, шуларга доир дунёвий севгини акс эттириш бўлса, ҳақиқий ишқдан мурод худога бўлган илоҳий муҳаббатни баён қилишдир».

Сиз шеъриятга ишқ, дедингиз — тўғри, монеълигим йўқ, мен худога ишқ, дейман — бу ҳам тўғри бўлиб чиқади, сиз Ҳофизга, унинг шеъриятига ишқ, денг — қабул қиламан, мен шоир хаёлидаги, етолмаган ёрига ишқ, дейман — буни ҳам рад этолмайсиз, сиз фуқароси бахтиёр

олий бир жамиятга ишқ, денг — ишонаман, мен ҳақиқатга, адолатга ишқ дейман — имоним комилки сиз ҳам қўшиласиз. Шеърга ҳаёт бахш этиб турган иккинчи унсур — дард. Дард эса, Навоий таъбири билан айтганда қалб чироғини ёқади ва ғафлат уйқусини қувади. Маърифат ана шу.

МЕН: Энди мана бу «Хаёл» шеърини ўқисак.

У: Йўқ демасангиз суҳбатимизни эртага давом эттирсак...

1989

«ҚАЙДАДИР МЕНИ ҲАМ ТУШУНГАН ДИЛ БОР»

У: Одамлар умидсизлик билан ёлғиз қолишдан қўрқиб бир-бири билан суҳбатдан нажот излаб юрибди. Сиз эса бемалол китоб мутолаа қилиб ўтирибсиз. Қайси китоб экан, ўқийликчи: Муҳаммад Юсуф. «Уйқудаги қиз».

МЕН: Анчадан буён хаёлимдан бир фикр кетмаяпти. Агар ҳар бир йилнинг машҳур спортчиси, актёри, сиёсатчисини аниқлаш учун йўқлов ўтказилганидай, 1989 йилнинг машҳур шоири ҳам аниқланса, Ўзбекистонда ким кўрсатиларди?

У: Муҳаммад Юсуф демоқчисиз. Тўғри, икки достони, чиқиши билан пештахталарда қолмаган мана бу китоби эълон қилинди, «Мен дардимни кимга айтаман», «Файзулло бобо» қўшиқларини биринчи синф болалари ҳам айтиб юрибди, радиода эса «М.Юсуф шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар» туркуми пайдо бўлди...

МЕН: Булар ташқи жиҳатлар. Асосийси бу шоирни халқ севиб қолди. Китобини ҳам ўқийди, қўшиқларини ҳам жон қулоғи билан тинглайди. Чунки ўз юрагига ҳамоҳанг туйғуларни топади.

У: Биласизми, ўша ташқи жиҳатлар ҳам, халқ муҳаббати ҳам нисбий мезон. Шеърнинг даражаси, шоирнинг қудрати фақат шулар билан ўлчанмайди. Санъатнинг, юксак адабиётнинг шеърни баҳолайдиган ўз мезонлари бор.

МЕН: Кечирасиз-у, нега энди шеъриятга унинг ўқувчиси, умуман халқ юрагидаги акс-садосига қараб эмас, сизнинг нуқтаи назарингизга қараб ҳукм ўқилиши керак? Маълумки, шеър туйғу ва дард ҳосиласи. Ўқиганда сиз унда ўз армонларингиз аксини кўринг, хотирангизнинг изтиробли ва қувончли тўлқинлари кўз ўнгингизга қалқиб келсин. М.Юсуф бугун ўзбек халқининг юрагида жўш ураётган кечинмаларни қаламга олади. Шунинг учун ҳам...

У: Йўқ, ҳеч қайси шоир, ҳеч қачон халқнинг дилидагини қаламга олмайди, шоир ЎЗИНИ қоғозга туширади. Шеър эса, яна такрорлайман, халқнинг қабул қилишига қараб баҳоланмайди. Аммо шеър ҳақидаги ҳаммага маълум таърифингизга қўшилиш мумкин, лекин шуни ҳам эътиборда тутиш керакки, руҳ билан англанадиган ва ақл билан англанадиган шеърлар бор. Тайёргарлик талаб этадиган шеър бор, талаб этмайдиган шеърлар бор. Халқ эса буларни бир хил қабул қилолмайди.

МЕН: Сизнинг сўзларингиз ҳам янгилик эмас.

У: Тўғри. Лекин гап М.Юсуфнинг шеърлари буларнинг қайси бирига тегишли эканлигида. Унинг ўзи шеъриятни қандай тасаввур қилишда.

МЕН: М.Юсуф шеъриятни «кийиксўқмоқ» деб билади, яъни тоққа ўрлаган бу машаққатли тик сўқмоқдан фақат кийикларгина — дили поклар, шу йўлдан юриш қудрати ато қилинганларгина — чиқа олишини ҳис қилган. «Бир қўлида гул, бир қўлида чақмоқ» билан шу сўқмоққа тушган шоир энди «қайтиб кетолмайди», демак, ҳаётининг мазмунига айланган.

Чағиртошлар товонимдан
Тишлаб олган,
Қўлларимдан кийикчалар
Ушлаб олган.

У: Чиройли ташбеҳ, самимий мисралар.

МЕН: Эътибор беринг, чағиртошлар товонига ботмаяпти — «тишлаб олган», демак шу йўлдаги ранжу дардлар унинг доимий ҳамроҳи. У шу йўлдан ўтганларнинг руҳини, ўтаётганларнинг ҳамқадамлигини ўзига мадад деб билади — «Қўлларимдан кийикчалар ушлаб олган». Бу билан ўзининг шеъриятга адашиб кирмаганлигини, бегона эмаслигини, шу сўқмоқдан чиқиш салоҳияти ато қилинганлардан эканлигини ҳам таъкидлаяпти.

У: Тўғри. Лекин ҳеч қайси шоир, ҳеч бир замонда ўзини шеъриятга адашиб кирган деб ҳисобламайди. Биз шеърнинг қимматини белгилайдиган мезонлар ҳақида гаплашаётган эдик. Ҳозир сиз мисол келтирган самимий мисралар ва битта ташбеҳ М.Юсуф шеърлари ҳақида тўла тасаввур беролмайди. Мана, «Инқилоб», «Бободеҳқоним» шеърларида бошқалар томонидан неча бор такрорланган фикрларнинг қайтарилишига қаранг...

МЕН: Такрор нисбий тушунча. Ким такрорламайди? Ҳозир ёзилаётган мавзулар, «топилаётган» ташбеҳлар, истиоралар, фикрлар билибми, билмайми қилинаётган такрорлар эмасми?! Ахир инсоннинг ҳаёти, туйғулари, фикри бошқа бир авлодда албатта такрорланади-ку, табиат ҳам ҳар йили ўз ўзини такрорлайди.

У: Гап қандай такрорлашда. «Муҳаббат эски дард, аммо ҳар юрак уни янгилар» деган нақл бор. Масалан, деҳқоннинг қўли тегмай битта ҳам гиёҳ унмаслигини, ҳозир деҳқон меҳнати қадрсизланиб, уни «қора денгизда жон яйратиб юрган ўзбекнинг пешволари» алдаётганини, аслида деҳқон «тинчлик посбони» эканлигини қофияга солиш шартми? Шоир ҳар қандай дард билан шоирона, ўзига хос оғриши ва уни ўзгача — сирли, бошқалар учун имконсиз бўлган ташбеҳлар, ишоралар, сўз ва туйғулардан иборат ўз дунёси орқали изҳор қила олиши лозим.

МЕН: Муҳаммад Юсуф қандай, қайси усулда, қайси либосда эмас, биринчи ўринга нимани ифодалашни қўяди. Айни замонда халқ юрагини ўртаётган азоблар унга ҳам тинчлик бермайди ва буларни халққа таниш оҳангларда қоғозга туширади...

У: Афсуски, ҳозирга қадар ўзбек шеърхонлари туйғу эмас, фикр қабул қилишга ўргатилди, диди эса гўзалликка эмас, тароватсизликка мослаштирилди. У яланғоч гаплардан завқланадиган бўлиб қолди. Шу мақомда шеър ёзаётганларнинг тез кўзга ташланаётгани ҳам бежиз эмас.

МЕН: Аввалambор халқнинг дидини бир хил қарич билан ўлчаш нотўғри. Иккинчидан ушбу вазият билан

боғлаб М.Юсуфнинг машҳурлигига ишора қилаётган бўлсангиз, адашасиз.

Қаранг қандай бахтли боламан!
Йўлларимда гуллар ухлайди.
Кўзларимда жаранглар кулгу,
Юрагимда... йўлбарс... йиғлайди.

Бу мисралар шоирнинг «хаёллар ухлайдиган» ўз дунёси борлигидан, «йўлбарс йиғлаётган» юрагидан изтироб ни ўзига хос тарзда тўка олишидан дарак бермайдими?! Фарзандидан айро ота учун кечасининг ғамини ифодалайдиган яна қандай сўз бор: «Тунлар бирам чўзилиб кетди!» Унинг юрагидаги йўлбарс яна не деб йиғлаши ёхуд умрини яна қандай савол муттасил эговлаши мумкин: «Ўғлим мени кечирармикин?» Бундай мисралар учун қарсак чалмайдилар ёки сиз айтган ўша дидсиз шеърхонларнинг эътиборига ҳам тушиб бўлмайди. Ўзининг қон бўлган юраги билан баҳслашиб, «юзта қўшиқ ёзиб» онасига битта мактуб битолмаганидан изтироб чекиб, «қўли тегмай тўкилган қизғалдоғи» — севгиси армонида йиғлаб шеър айтаётган шоирнинг нафақат «яланғоч гаплардан завқланувчилар», балки юксак шеърий тарбия соҳиблари нинг ҳам эътиборини қозонаётгани бежиз эмас.

У: Мен мавзу ва туйғуларни эмас, шеърга санъат нуқтаи назаридан қарашни эътиборда тутган эдим. М.Юсуфнинг шеърларида оҳанг халқона, туроқ, қофияларда қусур йўқ. Аммо кўпинча фикр тўғридан-тўғри, сўзлашув тилига яқин ҳолда, шеърий безаксиз айтилади. Ўқувчини мушоҳадага мажбур қиладиган, тасаввурини қўзғайдиган нарса йўқ. Мана:

Юрак йиғлар, айтишга ийманамиз,
Биз энди бир умр қийналамиз,
Кечалари ухламай ўйланамиз,

Кечикиб келган севгим,
Бу дунёда менинг бор-йўқ гуноҳим!..

Ахир шеърда нимадир ўқувчини ушлаб туриши, қолаверса қайта ўқишга мажбур қилиши керак-ку. Ҳофиз шеър тилини «лисонул ғайб» (яширин, сирли тил) деган экан. Шеърнинг, сўзнинг қудрати, мафтункорлиги ҳам ана шунга боғлиқ.

МЕН: Демак, сизнингча, шеър ёки сўз қанча сирли, тушунарсиз бўлса, шунча қудратли, шунча завқ беради? Агар мазмуни ойдин, тушунарли бўлсачи, кучсиз, безавқ, ҳароратсиз ҳисобланадими? Мазмундаги ҳақиқат, туйғунинг ростлиги қудратни белгиламайдими?

У: Булар бошқа-бошқа нарсалар. Шеърдаги ҳақиқат ўз ҳолича қудрат ва жозибадорлик даъво қилолмайди, тоқим у санъат мақомига етказиб ифодаланмагунча. Қолаверса, шеър аксарият ҳолларда гўзал ёлғон бўлади, шу маънодаки у хаёл ва тасаввурлар ўйинидир.

МЕН: Биласизми, биз бу шеърият дарахтининг илдизи томон қанча чуқурлашиб бораверсак, шеър кўз ўнгимизда ўз жозибасини, таъсирини йўқотиб бораверади. Ва охир оқибатда олдимизда энг ибтидоий ва даҳшатли савол кўндаланг бўлади: Шеър нима ўзи? Шу пайтгача бу саволга жавоб берганларнинг ҳеч қайси ўз таърифидан ўзи қониқмаган. Шунинг учун шеърга нисбатан ҳар қандай таъриф, талқин, хулоса нисбийдир.

У: Шеърни бутун бошли бир китоб билан ёхуд бир жумлада таърифлаш мумкиндир. Аммо булар шеър эга бўлган қудратни, имкониятни, таъсирни мингдан бирини ҳам ўзида акс эттиролмайди. «Шеър қандай бўлади?» дейиш «бу дунёнинг охири қаерда» деган саволга ўхшайди. Шаклда ҳам, мазмунда ҳам шеърият чексиз имкониятга эга. Инсон руҳи, хаёли, тафаккури, тасаввури қанча шакл ярата олса, шеърнинг шакли шунча, қанча ташбеҳ, манзара, рамзлар ярата олса, шеърнинг гўзаллиги ҳам шу қадар бўлади...

МЕН: Демак, ҳеч ким ўзининг қабул қилишига, ўзининг шеърият ҳақида шаклланган шахсий тушунчаларига қараб шеърни баҳоламаслиги лозим.

У: Шундай экан деб ҳар қандай шеърни ўқувчига тақдим қилавериш ҳам адолатдан эмас. Ҳеч бўлмаса шеърий санъатнинг ўз мезонлари, талабларидан келиб чиқиш керак.

МЕН: Хўп, шеърий санъатнинг бош мезонларидан бири — самимийлик, шундай эмасми? М.Юсуф шеърларидаги бош хусусият ҳам мана шу. У хоҳ севги, хоҳ ватан, хоҳ нозиккина қизчаси ҳақида ёзмасин самимийликни йўқотмайди, гўё шоирнинг ғуборсиз кўнглини кўриб тургандай бўласиз. У ўз ожизлигини ҳам, ҳасратини ҳам, шоирлигидан болаларча мақтанишини ҳам, баъзан эса ўзини шоир ҳисобламаслигини ҳам яширмайди:

Шоирлар билан ҳеч ошнолигим йўқ,
Мен ёруғ дунёда кўнглим қулиман...
Осмонга қарасам кўринар тупроқ,
Майсага термулиб ойни кўраман.
Бу қандай кўргулик, билмайман ўртоқ,
Мен қачон далада бугдой ўраман!
Шоирлик мен учун асло орзумас,
Шу ҳам иш бўлими эркак бошимга.
Ҳамма шоир зотин йигса — арзимас,
Уйимни соғиниб тўккан ёшимга.

Яна менга, М.Юсуфнинг шеърлари бир «нафас»да, бир ўтиришда ёзилгандай туюлади. Чунки фикр ва туйғуда парокандалик йўқ, улар бор қусуру фазилатлари билан қоғозга тушгандай. Шунинг учун у шеърни қайта ишламаса ҳам керак, деб ўйлайман.

У: Ҳар ҳолда қайта ишламаслик фазилат эмас.

МЕН: Лекин меҳнат шоирлари бор, табиатан шоирлар бор. М.Юсуфда меҳнатнинг изи кўринмайди, зўриқиш, нафаси етмай қолиш, мантиқан чалғиб кетишлар кўринмайди.

У: Ушбу сифатлар маҳоратни эмас, шеъриятнинг жузъий талабларига риоя қилганликни билдиради. Акс ҳолда бу шеърлар чоп этилмасди. Қолаверса меҳнат шоирларининг ҳаммаси ҳам зўриқавермайди, чалғиб ҳам кетмайди. Улар ҳам гўзал, санъаткорона шеърлар ёзишлари мумкин.

МЕН: Лекин, сиз айтгандай, тасаввурни қўзғаш, қалбларни энтиктириши, узоқ вақтлар юракда қолиши қийинда.

У: Сиз М.Юсуфнинг самимий ёзилган ҳамма шеърлари шу хусусиятларга эга демоқчимисиз? «Ўтинч», «Бригадир», «Ўзбекфильм», «Тўн ҳақида шеър», «Белбоғ», «Йўқлов» ва шунга ўхшаш муаммоларга бағишларган шеърларнинг эртага унутилиб юборилмаслигига ким кафолат беради. «Уйқудаги қиз» китобидан бугунги кунда публицистика кўтариб чиқаётган масалаларнинг ҳаммасига (Оролнинг қуриши, оилани планлаштириш, ўзбек деҳқонининг ноҳақ бадном қилинаётгани, миллийликка эътибор камайгани, ноҳақ репрессия қилинганларни оқлаш ва б.қ.) бағишланган шеърларни топиш мумкин. Ҳатто Ёқуб чолга «Запорожец» беришмагани ҳам шеър, бригадирни ишдан олишгани ҳам шеър, ўқитувчининг институт талабасига «тўн кийма» дегани ҳам шеър. Нафақат М.Юсуф, ҳозир халқ шоирларидан тортиб ҳаваскорларгача деярли ҳаммаси муаммо шеърларга ружу қўйган. Ахир бу шеъриятнинг қадр қимматига, унинг моҳиятига тажовуз-ку. Тўғри, қайта қуриш озгина бўлсада сўз эркинлиги берди, лекин бу адабиётни муаммолар билан кураш майдонига айлантириш ҳуқуқини бермайди.

МЕН: Маяковский ўз истеъдодини янги жамият йўлига қурбон қилиб, революцион шеърлар ёзган эди. У ўшанда халқни тарбиялаш учун жанговар, кўтаринки руҳдаги шеърлар кераклигини тушунган эди. Ҳозир эса маънавий инқилоб содир бўлмоқда. Халққа ўз ўзини англа-

тиш, ҳар бир инсонни шахс сифатида тарбиялаш биринчи масала бўлиб турибди. Публицистик шеърларнинг ҳам шу маънода қиммати катта.

У: Ахир бу шеърлар эртага ўлади. Маяковскийни ким ўқияпти ҳозир? Энг фожеалиси бу ҳол саёз шеърий тарбияга замин бўлади. Мана:

Бу қандайин кўргулик, савдо,
Дўппи киймай қўйди халойиқ?
Бошга лойиқ дўппи йўқдир, ё
Бош қолмади дўппига лойиқ!

Бу мисраларни эшитиб «ҳа боплабди» деб қарсак чаласиз. Кейинчи, кейин. Руҳингизга нима берди, юракда бирор нарса қолдими?.. Биласизми... шоир ерда эмас кўкда яшаши керак.

МЕН: Аммо халқ ва миллат дардлари бор, ватан дарди бор. Бу дардлар билан оғрийдиган биринчи одам шоир-ку.

У: Тўғри, ҳақиқат ва адолат, бу йўлда ғолиб ё мағлуб бўлиш ҳам шоирни қон ютиб яшашга мажбур қиладиган абадий мавзу. Лекин...

МЕН: Қолаверса, шоир руҳи юксак, ҳар томонлама эркин инсон бўлишни истайди. Бунга тўсиқ бўладиган ҳар қандай кучга қарши нафратини билдиролмай туролмайди. Чўлпоннинг «Қўзғолиш», «Кулган бошқалардир, йиғлаган менман», «Халқ» шеърларини, ёхуд:

Етар, бас, чекдан ошгандир,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тўлгудир, балки тошгандир
Тубанлиг ҳам сафолатлар!

мисраларини ёдга олинг. У ҳам шеъриятнинг сиз айтган олий вазифасини билгандир, лекин шунга қарамас-

дан миллат, ватан дарди учун ёнган-ку. Биз ушбу тушунчаларни фалон муаммолар ёхуд мавзулар деб нописандлик билан номлаб шоирни булар ҳақда ёзмасликка ундай олмаймиз ва ёзганларини ҳам шеър қадрини туширяпти деб айблашга ҳаққимиз йўқ.

У: Сиз мени нотўғри тушундингиз. Мен умуминсоний улуғ туйғуларни эмас, ҳар қандай масалани бош мавзу қилиб шеъриятга олиб кирмасликни назарда тутган эдим. Чўлпон ҳақида гапирдингиз, Чўлпон ердан эмас «кўкларга беркинган ер қизидан» хаёлини олмаган, демак, кўкда «яшаган». Қолаверса, унинг шеърияти билан, шеърларининг бадиий даражаси (ижроси) билан бугунги шоирларнинг «қофияланган публицистика»сини чоғлаштириш ноўрин.

МЕН: Ҳеч кимнинг ёки ҳеч қайси давр шеъриятининг даражаси аниқ, ягона мезон билан ўлчанмайди. Тўғри, турли даврларда турли йўналишдаги, турли шаклдаги шеърлар пайдо бўлади, лекин бу шеъриятнинг охирги якуний даражасини белгиламайди. Шеъриятнинг даражаси ҳаваскор шоир қаламидан ҳозиргина тўкилган шеърдан тортиб, асрлар давомида маълум бир миллатнинг адабиётида воқеа ҳисобланиб келган шеърларгача ҳаммасини қамраб олади. Шунинг учун шеърни мавзуга кўра чоғиштирганда дарров буни даражалар билан ўлчаш нотўғри...

У: Биз «ижтимоий муаммолар шеърияти» ҳақида гаплашаётган эдик.

МЕН: Мавзудан четга чиққаним йўқ. Сиз бу ҳақда замонадан кўз юмиб гапиряпсиз. Сиз кўкрагига пичоқ санчилиб додлаётган, нола чекаётган одамдан қоннинг ранги ёхуд пичоқнинг чиройлилиги ҳақида куйлашни талаб қиляпсиз.

У: Мен эмас, санъат бешафқат, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзига хиёнат қилинмаслигини талаб этади.

МЕН: Йўқ, ҳар қандай ҳолатда эмас. Юксак савиядаги асарлар яралиши учун юрак бир томонлама сокин

бўлиши, фақат яратиш дарди билан ёниши лозим, жамият ва ҳокимият ўртасида мутаносиблик, уйғунлик вужудга келиши, юрт ҳам, кўнгил ҳам тинч бўлиши, асосийси келажакка ишонч керак. Тўғрисини айтсам, ҳозир шеърият, ҳақиқий шоирлар замони эмас. Фожеамиз шундаки, биз ғайриинсоний қонунлар асосига тузилган давлатнинг таназзул бўронига дуч келдик. Шу бўрон шовқин-суронидан фақат бақириқ ва ҳайқириқларгина эшитилади холос. Шоирларнинг юракларида ташбеҳлар, ранглар, юксак туйғулар эмас, ўша тузумга нисбатан қаҳр, ғазаб, киноя, алам яшамоқда. Уларнинг ўзи ҳам шу табиий таназзул бўронининг бир қисмига айланиб қолганлар. Лекин юксак шеъриятнинг даври ҳам келади.

У: Адашяпсиз, ҳақиқий санъаткорнинг санъатга этиқоди, диндорнинг худога эътиқодидан кам бўлмайди. Мўғуллар босқини, уруш даврида ҳам Исонинг суратини чизишдан бош кўтармаган рассом Андрей Рублёвни эсланг. Худди шунингдек замон талотумига қараб диндорнинг худога эътиқоди ҳам бир кучайиб бир пасаймайди. Диндор: «замон алғов-далғов бўлиб кетди, дарду ҳасрат кўп, художон, шу учун сенга озгина хиёнат қиламан» дея оладими? Нега сиз шеъриятга нисбатан шу гапни айтмоқчи бўласиз ёки шу гапни айтаётган шоирларни ҳимоя қилмоқчисиз? Ҳар қандай бўрону шамолларга юрагини бермаганларгина санъатнинг абадийлик дастурхонига ўз асарларини қўя оладилар.

МЕН: Сиз, шоир ўз замонаси билан, ўз халқининг фикр ва мушоҳада қуввати билан ҳисоблашмасин, кўнгил кўзини фақат санъатнинг олий қасрларига тиксин демоқчимисиз? Демак, уни ким ўқийди, тушунадими, ўқиганларга нафи етадими, йўқми ўйламасин, ўз кўнглини тўйдирса, шод қилса бўлди? Ахир бу «санъат санъат учун» деган ғоянинг ўзи-ку. Шоирнинг ўз она халқи олдидаги бурчи-чи?

У: Гапни мавзудан четга, мен назарда тутмаган томонга буриб юбордингиз. Начора! Хўш, бу ғоянинг нимаси

ёмон? «Санъат санъат учун» дегани «Гўзаллик гўзаллик учун» тушунчасига яқин. Олайлик, ўз ўзига маҳлиё бўлиб парвоз қилаётган қалдирғоч. У осмонда уча олишдан, шамоллар билан ўйнашаётганидан, ўз қанотларининг бир текис ҳаракатидан, еру само кўз ўнгида алмашиниб сузаётганидан завқланмоқда ва гўзал парвоз этмоқда. Сиз ундан нима талаб қиласиз? Сизга ёқишини, сизга маъқул ҳаракатлар қилишини, сиз истагандай вижирлашини хоҳлайсизми? Тошойна қаршисида ўз ҳуснидан ўзи масрур ҳолда завқланиб ўтирган гўзалданчи? Унинг она халқи олдида бурчи нима, ҳаммани гўзал бўлишга ўргатишми? Бундай олганда «санъат санъат учун» деган тушунча янада мукаммаллашиш, янада юксалиш ва такомил учун ҳаракат-ку. Қалдирғочга қараб руҳингиз ором топсин, гўзалликка боқиб завқланинг, олий шеъриятдан маст бўлинг — шундайлигича, бор ҳолича — агар бу қўлингиздан келмаса ёки сизнинг таъбингиз бошқача бўлса, уларни ўз ҳолига қўйинг, таъбингизга мос нарсаларни кўринг, ўқинг, эшитинг ва роҳатланинг. Дунё чексиз.

МЕН: Анчадан буён муаммоларга бағишланган шеърларнинг санъатга зарари, ўқувчиларга фойдасизлиги ҳақидаги қарашларингизни исботлашга уриняпсиз. Лекин М.Юсуфнинг китоби, муаммоларга бағишланган шеърлари бизнинг ана шу баҳсимизга сабаб бўлмадими? Фикр қўзғатгани ҳам шеърнинг санъат сифатидаги фазилатидан дарак беради-ку.

У: Ҳозир бизнинг юрагимиз эмас, ақлимиз меҳнат қиляпти.

МЕН: Барибир. Ҳозир халқ М.Юсуфнинг шеърларини севиб ўқийди. Халқнинг дилидаги, тилининг учидаги гапларни ўзига хос илҳом билан айтаётгани учун кундан кунга кўпайиб бораётган мухлислари ундан миннатдор. Шоир учун уни кимдир тинглаётгани, тушунаётганини кўриб яшашнинг ўзи ҳам лаззат, ҳам мукофот. Сиз уни, тан оласизми, танқид қиласизми шахсий ишингиз, шоир

учун бунинг аҳамияти йўқ. Муҳаммад Юсуф шеърларининг келажакдаги тақдирини эса халқ ва вақт ҳал қилади.

У: Ниҳоят, эътироз билдириш мумкин бўлмаган ягона фикрни айтдингиз. Мен Муҳаммад Юсуфга СЎЗ тиламан.

1989

ҚАРСАК АСАРГА ЧАЛИНАДИМИ, АДИБГА?

МЕН: Чўлпоннинг «Ёрқиной» пьессасида адабиётнинг азалий мавзулари: эрк ва зулм, ноҳақлик ва адолат, севги ва нафрат, хиёнат ва садоқат ўзига хос ифодасини топган. Қаҳрамонларнинг ички туйғулари уларнинг ҳаракатлари, пьесадаги воқеалар билан бир даражада, балки ортиқроқ даражада берилганки буни Чўлпондаги шоирликнинг хосияти дейиш мумкин. Бош қаҳрамон Пўлат отаси ва тоғаларининг қотили, хоннинг содиқ саркардаси Ўлмас ботирнинг хонадонида хизматкор сифатида катта бўлади. У қотил сиридан воқиф бўлгач, қасос ўчида ёниб бу даргоҳдан кетади. Бечоралар тарафида туриб хон зулмига қарши исён кўтаради. Бу йўлдан уни Ўлмас ботирнинг қизи Ёрқиной билан ўрталаридаги соф муҳаббат ҳам тўхтата олмайди. Ёрқиной гўзал, мағрур, қиличбозликка ҳам уста қиз, унга хоннинг ўғли ҳам, Нишобсой беги ҳам одам қўйган бўлса-да Пўлатдан бошқасини юрагига киритмайди. Нишобсой беги уни сўзамол кал орқали ўғирлатиб ўзига ажал сотиб олади. Ёрқиной тадбир билан уни ўлдириб, отаси ва Пўлат ўртасидаги ҳаёт-мамот жангига барҳам беради. Пўлат қочиб кетган хон ўрнига хон кўтарилади. Ёрқиной унинг хонзода билан яккама якка урушда ғалаба қилишига ҳам сабаб бўлади. Жўшқин, соф муҳаббат юртга осойишталик ва эминлик олиб келади. Муҳаббат ёвузлик устидан тантана қилади. Чўлпон ушбу пьесада адолатга ташна инсон ҳеч қачон курашдан тўхтамаслигини ва муҳаббатни енгадиган куч дунёда йўқ эканлигини тараннум этган.

У: О, нақадар сийқа таърифу тавсифлар, нақадар осон изоҳлар. Наҳотки сиз шу даражага тушиб қолгансиз?! Ярим асрдан кўпроқ вақт адабиёт ҳақида мактаб партасидаги ўқувчидан тортиб номдор олимгача шу тахлит мулоҳаза қилганликларингиз оқибати бу. Бу пьесадан ол-

ган таассуротингизми ёки пьеса ҳақидаги фикрингизми, таҳлилингизми ёки тақризингизми? Юрагингиздан ёки миянгиздан эмас, гўё шунчаки бармоқларингиздан сув ни силкитгандай бениҳоя лоқайдлик ва осонлик билан гапириб ташладингиз.

Аввал «Ёрқиной»га қадар ўзбек драматургияси қарийб ўн беш йиллик масофани босиб ўтганлигини эсланг. Бу пьесанинг мавзуси ҳам, сюжети ҳам ўша пайтда шаблонга, эртакнамо услубга айланиб улгурганлигини эсланг. «Заҳарли ҳаёт ёки ишқ қурбонлари», «Бой ила хизматчи»га ўхшаганларни мисол келтиринг. Бу эртакни Чўлпондан кейин ҳам кўп судрашганини биласиз-ку. Эҳ-ҳе қайси бирини санайсан киши. Ҳатто «Улуғ йўл», «Қутлуғ қон»...

МЕН: Ҳаммасини қориштириб ташламанг. Ҳар бир ёзувчининг ўз мақсади, ўз дунёси бор, услуби, маҳорати ҳар хил. Қолаверса тузум талаб қилган, мажбурлаган сабаблар бор.

У: Хўш, Чўлпоннинг мақсади нима эди? Сиз айтгандай «адолат учун кураш ва муҳаббатни тараннум этиш» миди («тараннум» — наҳотки меъдангизга тегмаган бу тумтароқ сўз), ёки «улуғ» инқилобга хом-хатала мадҳия миди, ёки давр ўзгаришлари, янги истибдод, миллат тақдири ҳақидаги масалалар қаршисида ўз-ўзига саволмиди, ёки Чўлпон бу заминий муаммочалардан юксакда туриб одамзод қавмининг нурли ва нурсиз қалблари ҳақида, уларнинг эврилишлари ва улар ўз-ўзларига қуриб олган жаҳаннам ҳақидаги шоирона-файласуфона рамзий хулосалар чиқаришмиди? Нега сиз бедорликдан безор танбал фикрингиз устига «тараннум» кўрпасини ёпиб қўясиз, уни қўзғатмайсиз?

МЕН: Сиз билан биз «шоир пьесасида шундай демоқчи эди» деган ўз хулосамизни бошқаларга тиқиштиришга ҳаққимиз йўқ. Ҳар кимнинг диди, савияси ҳар хил, шунинг учун шоирнинг мақсадини ҳар ким турлича кўради. Бадиий асарнинг кучи ҳам шунда, ранг-баранг талқинлар уйғотишида.

У: Сўнгги жумлангизни китобларда кўп ўқиганман. Майли, бировникини ўзлаштириб олиш ҳозирги замонда фазилатга айланиб қолган, бунга ажабланмаса ҳам бўлади.

Тўғри, гўзалликни ёхуд хунукликни ҳар ким ўзича кўради, лекин бу фикрламасликка асос бўлолмайди. Чўлпоннинг мақсадига келсак, бу ҳақда ўйлашдан олдин «у ўша пайтда ким эди?» деган саволга жавоб топишимиз керак. «Ёрқиной» ёзилган пайтда Чўлпон 21-22 ёшлардаги, шеърияту мақоланависликда эмас, драматургияда ҳам бир қадар ўз сўзини айта бошлаган, асосийси «Шўролар ҳукумати — ишчилар эгалиги саноат нафисанинг энг суюкли, муҳтарам бобосидир «(Иштирокиюн. 1920. 7.XI. бет.26) деган кайфиятдаги алданган йигитча эди. Унинг «Ёрқиной»ни инқилобга мадҳия тарзида ёзиши табиий эди. Хизматкор Пўлатнинг хон кўтарилиши — «шўролар ҳукумати — ишчилар эгалиги» эмасми, унинг ўз-ўзига «Хонзода... юртнинг ҳамма кўз ёши ўшаларнинг оёқ остига қўйиладур» дейиши ёки Ёрқинойга «Юртнинг ишини ҳам биргалашиб қилайлик» дейиши пьесанинг мақсади эмасми?!

МЕН: Сиз бир ёқлама ва юзаки хулоса қилаётирсиз. У ерда инсонлар тақдири, севгиси, адолат учун кураш бор. Қолаверса халқ оғзаки ижодида неча-неча асрлар муқаддам яратилган достонлар, эртаклар бор. Уларда ҳам ўтинчи ёхуд дурадгорлар, деҳқон ёки чўпонлар зулмга қарши курашиб хон кўтарилганлар, ҳаммасининг замирида адолат тантанасини орзу қилиш ётади. Сизнинг мантиғингизга асосланса, улар қайси тузумни тарғиб этганлар.

У: Улар эртак, сиз айтмоқчи — адолатли шоҳ ҳақидаги орзу. Мукаммал инсон, мукаммал жамият ҳақидаги инсон қабилаларга бўлингандан буён яшаб келаётган умид, қалам аҳли қоғоздагина яратадиган, сиёсат ва дин аҳли амалда кўрмоқчи бўлаётган хаёлий одамлар, хаёлий

мамлакат у. «Ёрқиной» ёзилган пайтда жуда кўп чўлпонлар бу орзунинг ниҳоят амалга ошганига ишонганлар. Биз муаллифи маълум, ёзилган вақти маълум, маълум мақсадга йўналтирилган аниқ асар ҳақида гаплашяпмиз. Сиз пьесадаги инсонлар тақдири, воқеалар ҳақида гапирдингиз, таассуфки уларнинг бари пьесада эртакнамо кечади.

МЕН: Кашфиёт қилаяпман деб ўйламай қўяқолинг. Пьесанинг бошидаёқ эртак асосида ёзилганини Чўлпоннинг ўзи айтиб қўйган. Сизнингча, асардаги қаҳрамонлар, воқеалар, жойи, вақти аниқ берилиши лозиммиди? Бадиий асарнинг ўз қонуниятлари борлигини биласизку.

У: Биринчидан, гап мақсад ва маҳорат ҳақида эди. Бу масалага қайтармиз. Иккинчидан, бадиий асар ҳеч қандай қонуниятга, тартиботга бўйсунмайди. Бирор қонуниятга амал қилиб яратилган асар — ўлик асар. Мен шаклий эмас, бадиий-тасвирий қонуниятни назарда тутяпман. Асосийси, асарда руҳ, ўқувчи руҳини безовта қила оладиган руҳ бўлмоғи керак. У изтиробдир, қувончдир, қатъи назар, ижодкорнинг борлиғини, юрагини ёриб, ситилиб қоғозга тушиши керак. Айтингчи, пьесада сизни ўйлашга, ўзлигингиздан чиқариб юборишга, ёки бир зум тин олиб тафаккур қилишга, хаёлингизни олиб қочишга қодир бўлган бирор саҳна, ёки мулоқот, ёки изҳор (монолог) борми? Ёинки мана, пьесани ўқиб чиқдингиз, уни яна бир бор шунчаки, ўзингиз ўқиб чиқишни хоҳлайсизми, шундай ички эҳтиёж борми сизда?

МЕН: Ҳозир йўқ. Лекин маълум бир фурсат ўтиб ўқигим келиб қолар.

У: Ҳозир такрор ўқигингиз келмаяптими, сиз шу билан ҳамма гапни айтиб бўлдингиз. Энди шоирнинг мақсади нима эди деб, мен санаган саволларнинг охиргисига тўхталайлик.

Агар асар инсон ҳақидаги, ҳаётнинг мазмуни ҳақидаги шоирона-фалсафий мулоҳазалар деб ўйлайдиган

бўлсак, у ҳолда воқеалар, қаҳрамонларининг гаплари, саҳна кўринишидан тортиб кийимларгача шу мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим эди. Иккинчи парда, биринчи мажлисда Момо ўзи ўқиб турган китобдаги воқеа ҳақида: «Ҳали уёғини ўқиганим йўқ, ҳали зиндонда юрибмиз...» дейди. Ёрқиной ҳам бу сўзни ўз ҳаётига нисбатан беради. Инсоннинг ҳаёти — зиндон. Бу янги фикр бўлмаса-да, асарни шу мулоҳазага қуриш мумкин эди. Аммо Чўлпон бундай қилмаган, чунки бошқа далил ҳам, ишора ҳам йўқ.

Энди фақат ўзимизни мажбурлаб тасаввур қилишимиз мумкин: Ёрқинойнинг атрофидаги ҳаёт — адоват, қасос, мунофиқлик, макр қуртлари ғужғон ўйнаган зиндон, бир четда муҳаббат ва мардликнинг нимжонгина гуллари очилиб турбди холос. Ўлмас ботирнинг девор билан ўралган боғи ва ҳовлисини ҳам зиндон деб олайлик, воқеалар ҳам зиндонда кечмоқда. Ёрқиной ва Пўлат ҳам, Хола ва хизматкорлар ҳам, ҳатто Ўлмас Ботирнинг ўзи ҳам шу зиндон ичида. Бундан ташқари қаҳрамонларнинг ҳар бирининг ичида ўз зиндони мавжуд. Ёрқинойнинг қалбида — севги ва эрксизлик зиндони, Пўлатнинг қалбида — қасос, кураш зиндони, Ўлмас ботирда — оталик ва саркардалик зиндони, Нишобсой бегида — очкўзлик, хиёнат, қотиллик зиндони, Калнинг кўнглида — қуллик, макр ва ўз жонининг ғамидан ибрат зиндон, Момода — ёлғизлик ва бечоралик зиндони. Хўш, бу зиндонларнинг калити қаерда: Пўлат ва Ёрқиной ўртасидаги муҳаббатми ёки хоннинг ағдарилишими? Йўқ, моҳиятан...

МЕН: Сиз асар баҳонасида фикрлаш қобилиятингизни бадантарбия қилдираётганга ўхшайсиз. Назаримда сиз ҳозир пьеса ҳақида гапирмаяпсиз.

У: Ниҳоят. Пьесада чуқур нарса йўқлигини ўзингиз тасдиқ этяпсиз. Дарҳақиқат, бу менинг тасаввурим, «Ёрқиной» ҳеч бўлмаганда ана шундай юкни кўтарса эди» деган орзуим.

МЕН: Бу сизнинг ишингиз. Аммо пьеса кўтарган мавзуси, воқеаларнинг драматиклиги, халқона тили билан Чўлпон ижодининг ёрқин саҳифаларидан бири бўлиб қолади.

У: Ҳа, адабиётшунослар Чўлпон ижоди ҳақида гапирганда «алданган пайтларида шундай пьеса ҳам ёзган эди» деб санаб ўтиб кетишлари керак, холос. Бундан ортиқ эмас.

МЕН: Адашяпсиз, Чўлпон токи ўзбек шоири, адиби сифатида тан олинар экан, ўрганилар экан «Ёрқиной» ҳам тарғиб-ташвиқ қилинади, саҳналаштирилади, таҳлил қилинади, ундан кейинги авлодлар ҳам баҳраманд бўлади. Тўғри, бошқа асарларига нисбатан кучсизроқдир, айрим камчиликлари бордир, лекин сиз айтганчалик эмас.

У: «Баъзи камчиликларига қарамасдан...» — эски қўшиқ-ку бу. Нега тан олгингиз келмайди, пьеса инқилобга мадҳия сифатидаги вазифасини ўша, яратилган вақтида бажариб бўлган, яъни ўлган, уни айни замонда тарғиб қиладиган, ўрганадиган ҳеч нарсаси йўқ — тирилтириш бефойда. Адабиёт майдонига бундай асарларнинг келиб кетиши табиий ҳодиса. Ё сизни Чўлпон деган номнинг маҳобати босиб турибди, ёинки адабий жамоатчиликнинг сизни аҳмоққа чиқаришидан, ёмон кўриб қолишидан чўчияпсиз. Адабий жамоатчилик фикри одатда асар ҳақида эмас, унинг муаллифи ҳақидаги фикр бўлади. Бу бечора фикр ҳам сифатни ифодаламайди, феъл тарзида майдонга келиб кетади. Феъл эса ўзбек тили грамматикаси қоидаларига асосан турли замонларда тусланади.

МЕН: Мен-ку ҳеч нарса билан ҳисоблашаётганим йўқ, ўз фикримни айтяпман, аммо сиз адабий жамоатчилик фикрини билмас экансиз. У денгизга ўхшайди — устида бир оқим бор, остида бир оқим бор, одатда уларнинг йўналиши тескари бўлади. Сиз назарда тутганингиз — устки оқим. Остки — ҳақиқий оқим матбуотда, мажлисларда, китобларда кўринмайди. У сиз-у бизникига ўхшаб

юзма-юз, яккама-якка суҳбатларда, тор адабий доираларда шитоб билан оқади.

У: Сиз гўё табиий бир адабий жараён ҳақида гапираётгандай, хотиржам изоҳ беряпсиз. Ахир бу мунофиқлик, оммавий мунофиқлик эмасми?! Бу остки-тоза оқимингизнинг кимга кераги бор, устки оқимчи, у ким учун, кимни алдаш учун? Наҳотки бадиий асарга баҳо бериш, дейлик Чўлпоннинг «Ёрқиной» пьесаси ўртамиёна, вақти ўтган асар эканлигини айтиш яккама-якка суҳбатларнингина мавзуига айланиши лозим бўлса, бунинг учун устки-пастки оқимлар вужудга келтириш шарт бўлса?! Ё мияларингизнинг табиий фикрлаш жараёни бузилган, ёки ўз-ўзига мунофиқлик касалига мубтало бўлгансизлар.

МЕН: Шунчаки мен бор гапни айтдим, аммо сизнинг қандайдир касаллик ҳақидаги киноялы тахминларингизнинг менга дахли йўқ.

У: Ишончим комилки, сиз айтган оқимларда қулоч очиб сузаётганларнинг ҳар бири шу сўзларни такрорлаган бўларди. Ўз-ўзига мунофиқлик қилаётган кишига бошқалар олдида бу ҳунарни кўрсатиш нима деган гап. Қолаверса, одамзод, айниқса ижодкор зоти ўзини шундай яхши кўради-ки фикрлаётган сизнинг пастки оқимингизда ҳам, юқори оқимингизда ҳам ўзини ҳақ деб билади, ҳақ деб билмаса-да, ҳақ деб тан олишларини истайди. Уларга гард ҳам юқмаслиги керак. Бунинг устига бир-бирини ҳам тан олмайди, бу тан олмаслик фақат ижодда бўлса қанийди. Йўқ, улар одамийликда ҳам, ҳалолликда ҳам, доноларча фикр юритиш, адабиёт ҳақида, халқ ҳақида қайғуришу хизмат қилишда ҳам бир-бирини тан олмайди, бу борада бошқалар ундан пастда. Барча қусуру ноқисликлар эса ўзгаларга тегишли. Яна энг даҳшатлиси шундаки, доим «мен тўғри гапиряпман, тўғри фикрлаяпман», деб ўйлайди. Сиз ҳам ҳозир. «Рост, ҳаммаси шунақа» деб ўйлаяпсиз, фақат ўзингизни қўшмасдан. Пьеса ҳақидаги, пьесанинг умри ҳақидаги қалбингизнинг

туб-тубидаги ҳақиқий мулоҳазалар тилингизга чиқмаётганлиги боиси ҳам шунда.

МЕН: Жаноблари ўзларини ҳам шу тоифага мансуб деб ҳисоблайдиларми ёки фақат сиздан бошқалар онадан шундай иллат билан туғилганми?

У: «Душманни ўз қуроли билан янч» деган синалган усулни қўлламоқчимисиз? Бу, албатта, «Адабиётга нима хизмат қилиб қўювдингки, бошқалар ҳақида гапирасан. — Ўзингчи?» қабилидаги даҳанаки жанглардан орттирган тажрибангиз натижаси бўлса керак. Қизишиб кетиб меҳмонлигимни унутдингиз шекилли. Баҳсимиз «Ёркиной»нинг умридан ҳам чўзиладиганга ўхшайди.

МЕН: Бу масалада ҳукм ўқишга шошилмай қўя қолинг. Мана, яқинда уни Ҳамза театри саҳнага қўйди. Ана шунинг ўзи ҳам Чўлпон қанча яшаса, унинг пьесаси ҳам шунча яшашидан дарак беради.

У: Спектаклни мен ҳам кўрдим. Аммо у менинг пьеса ҳақидаги фикрларимни заррача ўзгартиргани йўқ.

МЕН: Зал тўла одамлар, ҳар пардадан сўнг янграган гулдурос қарсаклар сизга ҳеч нарсани англатмайдими?

У: О, агар заллар, саройлар тўла одамларнинг олқишлари, гулдурос қарсаклари санъатнинг, адабиётнинг баҳосини, даражасини, қадрини белгилаганда эди. Қарсаклар гулдуросидан ҳуркиб осмону-фалакка кўтарилган барча санъат асарлари ўша юксакликда қола билганда эди!.. Эътибор берган бўлсангиз театрдаги қарсаклар Чўлпон деган номга ва артистларнинг маҳорати шарафига бўлди. Асло пьеса учун ёки режиссёрнинг маҳорати учун эмас.

МЕН: Нега сиз ҳар бир нимарсадан айб топишга, — тирноқ остидан кир қидириб бўлса-да инкор қилишга ҳаракат қиласиз, наздингизда, сиз ўқиган, кўрган, билган ҳамма нарса — «бўлмайди». Бу ҳам касаллик эмасми? Ахир Носир Отабоевнинг режиссёрлик маҳорати томошабинлардан тортиб санъат аҳлининг ҳам эътирофига сазовор бўлган.

У: Ҳали айтганимдай, сизлар учун асарнинг ўзи эмас, уни ким ёзганлиги, ким саҳналаштиргани муҳим. Театрда режиссёр — бош ижодкор. Пьеса — режиссёрининг томошабинга ўз сўзини айтиши учун бир восита холос. Спектаклда мен режиссёрнинг истеъдодини, тафаккур ва хаёлот дунёсини, қолаверса асарга, ҳаётга муносабатини кўрмоғим керак эмасми?! Акс ҳолда, асарни ўқиш кифоя, спектакл қўймоғу уни кўрмоққа на ҳожат. Режиссёр нафақат пьеса ёки ўз обрў эътибори, балки театрнинг номи, артистларнинг истеъдоди, обрў-эътибори, умуман спектакл яралишига сарф бўлган меҳнату машаққатлар учун ҳам масъулият сезиши лозим эди. Афсуски, режиссёр ролларни тақсимлашдан бошқа иш қилмаган.

МЕН: Наҳотки спектаклнинг сизнинг кўнглингизга ўтиришгулик ҳеч бир фазилати, ёруғ жиҳатлари бўлмаса. Наҳотки кўзингиз фақат қоронғуликни, нуқсонларинигина кўрса?!

У: Сиз билибми, билмайми мендан ўз қолипингизга тушишни талаб қиляпсиз. «...Ёритган, ...яратган, ...таъсирчан, ...ажойиб, фалон, яна фалон. Шу фазилатларни эътироф этган ёки рад этмаган ҳолда баъзи.., айрим.., яна сайқалталаб фалон, яна фалон жиҳатларини ҳам таъкидлаш жоиз. Лекин, ушбу жузъий камчиликларга қарамасдан бу асарнинг саҳналаштирилиши ўзбек театр санъатидаги яна бир фалон, фалон, яна фалон!» — шундай дейишим керакмиди?! Ҳа, гўзалликни, истеъдодни ёки ҳеч бўлмаганда сарфланган меҳнатни мен ҳам кўраман, ҳис қиламан. Артистларнинг ижро маҳоратига ҳеч бир эътирозим йўқ. Лекин бу маҳорат ҳайф кетган. Декорация эса бутунлай бошқа олам. Рассом пьесани ўзича, ўз дунёсидан келиб чиқиб талқин қилган. Назаримда у Чўлпоннинг тақдири, у яшаган давр, умуман ўзбек халқининг ўтмиши ва бугуни ҳақидаги юрагидаги оғриқларни тасвирлаган. Нишобсой беги хонасининг, Пўлат қароргоҳи — ғорнинг юқори қисмидаги қоронғу рангларга эътибор бер-

дингизми, бу — ўтмишнинг, Чўлпон даврининг бизга но-
аён пучмоқлари эмасми, бу — «Ёрқиной»да айтилмаган
халқнинг кўнглидан тилига чиқаролмаган ҳасратлари
ҳалқаси эмасми?! Рассом пьесадаги воқеаларнинг ҳамма-
сини мана шу қоронғу, дардли ҳалқа ичида кечишга маж-
бур қилган. Пьесада Пўлат қароргоҳи ғор эмас, ғор ҳам
рассом топган рамз — имконсизлик рамзи. Қоп-қоронғу
дунёга, ўтмишга нисбатан ғорнинг оғзи нақадар кичик —
шу қадар кичик, ожиз умид ҳам бор. Ғорнинг деворла-
рида вақт қотиб қолган. Вақт билан бирга халқнинг, бал-
ки Чўлпоннинг, балки мусаввирнинг дарду аламлари ҳам,
шу юртнинг, деразаси қонли қасрлару минорларнинг,
жангу жадалларнинг йўқотилган хотира сингари узуқ
юлуқ суратлари ҳам ғор деворларига гўё абадий парчин-
лангандек. Ғорнинг ичини дарду ҳасрат уйган юракка,
хиёнату алдовлар, жабру зулмлар вайрон қилган кўнгил
уйига қиёслаш, балки Чўлпоннинг қалби деб тасаввур
қилиш мумкинки, воқеаларнинг ҳам шунинг ичида кечу-
ви ҳайратланарли топилмадир. Рассом топган шакл, ғо-
ясини санъат даражасига кўтарган ва «Ёрқиной»га қай-
та умр бахш этиш учун сўнгги имкониятни яратган —
спектаклнинг вужуди тайёр. Фақат унга режиссёр жон ато
этиши лозим эди, у эса рассомни тушунмаган. Шунинг
учун англанмаган вужуд томоша охиригача жонсиз қола-
верди.

МЕН: Пьесанинг умри ҳақидаги фикрларингизга бир
кун келиб уялиб қолмасайдингиз, деб қўрқаман.

У: Қўрқманг. Ўзингиз айтгандай, мен адабиёт ва санъ-
атининг қозиси эмасман. Ҳазрати олийлари — Вақт де-
ган ҳакам бор...

1996

ҒОЙИБДАН ДЎСТ МАКТУБИ

«Патлари лоқайдлик ёмғиридан нам, шумшук муҳаб-
батингизни қўрқув ва мутелик ботқоғида сўбозлик ва
ҳасад пашшаларига талатиб, мудраб ётган халқ узра пар-
воз қилдирмоқчи бўласиз. Гўё тириклигингиздан нишо-
на бермоқчисиз. Ҳолбуки жимжитлик. Атрофингизга,
одамларнинг юзларига, дўст-душманларингизнинг кўзла-
рига қаранг, нақадар бўшлиқ. Ҳатто сиз бир-бирингизга
на дўстсиз, на душман. Тирикларгина бундай шарафга
лойиқдир. Вақт карвони судраб бораётган тақдирнинг чи-
риган араваларига ўзингизни ташлаб олгансиз, кўзларин-
гиз хайру садақа хуржунларида. Ва шиллиққуртники каби
кечаётган ана шу ҳаётингиз, ўрмалашингиз эвазига
илинж сувлари оқаётган оғзингизни очиб мақтов ва дал-
да кутиб атрофга жовдирайсиз. Табиийки атрофдагилар-
нинг ҳам сўник нигоҳларида ана шу сўзлар хавотир си-
ёҳларила битилган. Бу хавотир сиёҳлари эса дунёдаги энг
иркит буқаламун янглиғ товланади. Ҳар товланишида
сизнинг рўзғор халтасига айланиб кетган қалбингиздаги
энг сўнгги буюмлар акс этади: «Рўзномадаги шеъримни
ўқиганми, йўқми? У ҳозир ёзяптимикан?» Йўқ, жавоб йўқ,
бошингиздан аросат булутлари кетмайди, аммо биласиз-
ки у ҳам шу ҳолда, шу булут остида. Ва шу манфур ху-
лосадан кўнглингиз, заҳчанинг ошқозони қадар кичрай-
иб, бужмайиб қолган кўнглингиз тўлади, тўяди. Дунёда-
ги энг тубан ана шу тўйиш ҳиссидан чарчагансиз, нафа-
қат тўйишдан, атрофингиздагилардан, яхшилик ва ёмон-
ликдан, келажак ва ўтмишдан, адабиёт ва сиёсатдан, тур-
муш ва дунёдан, ўзингиз ва ҳаётдан чарчагансиз. Зеро
чарчаган одамни ҳар куйга солса бўлади.

Сизлар ўзингизда ва замонингизда йўқ нарсалар
ҳақида тинмай гапирасизлар. Ва ўтмишингиз, бугунин-
гиз ва келажагингизни тақдир ҳукмига ташлаб қўйгансиз-
лар. Сизлар талончилик ва қотиллик билан шуғулланa-

сизлар — боёнингиздан тортиб гадойингизгача. Ўзингизни ҳам талайсиз ва ўлдирасиз — худкушларсиз. Яхшиямки сизларга Худо қанот ато этмаган. Сизлар хотирадан маҳрум қилинган, энди у ҳақда гапирадиган, аммо эгалик қилиш учун ҳаракат қилмайдиган оломонсиз.

Сиз баъзан бир-бирингизнинг қувватдан жудо, шилимшиқ қўлларингизни такаббурона сиқишдан ва сафсата варақларини ағдаришдан чарчаган бармоқларингизга қалам тутасиз. Ва қоғозга тушадиган сўзингиз йўқлигидан, ўргимчак тўрлари янглиғ томирларингизда изтироб ва алам қуртлари югура бошлайди. О, шунда сиз ўлжасини олдирган йиртқич мисол фикрингизнинг хира кўзларила чор атрофга олазарк боқиб гуноҳкорни излайсиз. Алғов-далғов ва ижод аҳли қадрига етмайдиган замон, каму кўсти бутмайдиган ва сизни кунора бозор растала-ри аро эмаклатадиган рўзғор, ҳар қандай ҳою ҳавасни туғилмасиданоқ ўлимга маҳкум этадиган маош — ҳамма ҳаммаси беимкон қасос ва ғазаб тугунига айланиб тафаккурингизнинг изсиз торликларида баҳайбат қабр шаклини олади ва уни умидсизлик хазонлари қоплайди. Қоғоз ҳамон оппоқ. Узундан-узоқ оппоқ сукунатдан сўнг кўксингиздан «Ё Худо» деган ҳайқириқ — йўқ, сиз ҳайқира олмайсиз, ҳайқириқни гўдаклигингиздаёқ унутиб юборгансиз — нолиш отилиб чиқади. Дарвоқе, Худо. Ўзингиз топинишингизни ҳам, топинмаслигингизни ҳам яхши билмайдиган, барча нарсаларнинг яратувчиси, эгаси ва ҳукмдори номини даъфатан эслаганингиз туфайли кўксингиздаги, бўғзингиздаги, кўзингиздаги алам тошларининг ичи бўшаб қолгандай, худбинлик балчиғила безанган ношудлигингиз ва ожизлигингизни оқловчи важкорсон топилгандай ювош тортасиз ва фурсат дарёси айлантираётган тақдирингиз чархфалагидаги дарз кетган косалардан ҳовучингизга, кўнглингизга, шууру фикрингизга ва охирал оқибат қоғозингизга ҳеч нарса тушмаётганлигини яратганнинг ишига ҳавола қилиб юпанасиз ва

шу лоқайд ва дангаса фикрингиз фарзанди — юпанчингизнинг тамшанган лабларига нимадир томизмоқ учун ортингизга қарайсиз.

Ортда эса битта-иккита, балки ўнта-йигирмата биров ўқигани ҳам, ўқимагани ҳам номаълум китоб — балки китобчалар, рўзномаларнинг яланғоч танини ёпиш учун ишлатилган ола-қуроқлар ичидаги, балки бурчидаги сизга тегишли сарғайган лахтак, ойномалардаги сизнинг ҳаёлчан ва доно кўзларингизни ҳамда нотанти дунёга, сизни тушунмаётган халқингизга ва етолмаган ёрингизга айтган сўзларингизни бозорга солган саҳифалар. Мана, улғаётган юпанчингиз учун энг тансиқ таомлар: фалон маракадаги маруза, фалон ёзувчи, шоир, фалон фан ҳамширалари ва дўхтирларининг «улкан ютуқлар ва шунга қарамасдан айрим жузъий камчиликлар» ҳақидаги илимилиқ мақолаларининг қарийб ҳар саҳифасида такрорланувчи «бугунги адабиётдаги забардаст ва умидли ижодкорлар»нинг рўйхатларида сизнинг ҳам номингиз. Ва ютоққан юпанчингиз ҳалқумига тиқаётган катталиги вужудингиз қадар мулоҳазалар: бу рўйхат сизнинг номингиз билан бошланибди — лаҳза олдин томирингизда югурган изтироб ва алам қуртларини ямлаган табассум лабларингиз атрофида илон изи ясаб ўрмалайди, мана бу рўйхатнинг ўртасида эсга олинибсиз, биринчи, иккинчи кимларнинг номи — табассумингиз кўнгил ботқоғидаги ҳасад қамишлари орасига ўзини уради, ушбу рўйхатда эса исмингиз саноқнинг сўнгида — рўйхат аввалидаги исму шарифларни такаббур нигоҳингиз, ожиз, қанотсиз ҳашаротлар янглиғ супуриб ташлайди ва мақола муаллифини излайди — мулойим табассум, мулойим кўзлар, мулойим сўз ва мулойим қўллари ила машҳур «...шунос» ёхуд китобхўр дўстингиз ёки жўжахўроз олим қалқиб чиқади — аҳмоқ, адабиётни тушунармиди, навбатдаги рўйхатда умуман йўқсиз — ушбу ҳақорат — албатта сиз буни ҳақорат деб қабул қиласиз — аллақачон ўлиб кет-

ган ориятингиз қабрини безовта қилади ва хаёлингизнинг
рангпар қўлчалари мушт бўлиб тугилади — неларга
қодирлигимни ҳали буларга кўрсатаман. Бенхтиёр ўз
шеърингизни ўқий бошлайсиз — сўнг бошқаларникига
кўз ташлайсиз — бу ҳол курашадиганлар олишув олди-
дан ўзи ва рақибининг мушакларини фикран чоғиштир-
гани каби табиийдир — аммо бир замонлардаги азобли
ва ширин туйғуларнинг мевалари бўлмиш ушбу сатрлар-
нинг ҳаммаси нега бу қадар кўримсиз, нурсиз, ибтидоий
ва кераксиз. Кераксиз — ниҳоят сиз ҳақиқатни англай-
сиз ва ҳозиргина эълон қилган аҳдингиз, изтироб бағиш-
лаган қувват билан бирга нафақат эртангизга, балки
ўтмишингизга бўлган ишонч ҳам сизни тарк этади ва
ўрнини даҳшатли қўрқув эгаллайди — кераксизлик.
Аммо, бу ҳали тириклик белгиси бўлмаса ҳам сиз нафас
оляпсиз, атрофингизда ёзганлари сизникидан фарқ қил-
майдиганлар гуррас-гуррас адабиёт майдонига кириб,
гуррас-гуррас чиқиб кетишмоқда. Жон аччиғида сиз ҳам
гўё тириклигингиздан нишона бермоқчисиз. Патлари ло-
қайдлик ёмғиридан нам, шумшук муҳаббатингизни
қўрқув ва мутелик ботқоғида юрагини сўзбозлик ва ҳасад
пашшаларига талатиб ётган халқ узра парвоз қилдирмоқ-
чи бўласиз».

АДАБИЁТ + ШАФҚАТСИЗЛИК = ?

...МЕН: Нега сиз фикрларингизни фақат қора ёки оқ рангда изҳор қиласиз қаттиқ, дилозор сўзларни қўллайсиз? Дунёда ҳеч нарса, ҳатто инсон, унинг тафаккури ҳам мукаммал эмас. Шундай экан, у яратган асарлар ҳам хоҳ сурат, хоҳ адабиёт, хоҳ иншоот, хоҳ компьютер бўлсин — такомилга муҳтождир. Тўғри, биз уларга мукаммаллик ўлчови билан қараймиз, тасаввуримиздаги олий даражани талаб қиламиз, қониқмаймиз. Аммо бу бизнинг бир-биримизга шафқатсиз бўлишимизни талаб қилмайди-ку! Мулоҳазаларни ётиғи билан, асарни ҳам, муаллифни ҳам, ўзингизни ҳам авайлаб, севиб айтса бўлади-ку. Шафқатсизлик қилган ишни меҳр-муҳаббат ҳам қила олади.

У: Сизларни тушунолмай қолдим. Ҳовлингиздаги дарахтнинг тарвақайлаган шохларини шафқатсизлик билан кесиб ташлайсизлар, экkан гулларингиз зич униб чиқса — меҳру мурувват ҳақида ўйлаб ўтирмасдан нимжонларини илдизи билан юлиб ташлайсизлар, биров чўнтагингизга тушса — ётиғи билан гапириш эсингизга келмай уни жазолайсизлар, севганингиз хиёнат қилса — уни авайлашни ўйламай воз кечасиз ёки қасд олмоқ пайида бўласиз. Нега ўзингизни ўша дарахт ёки гул ўрнига қўйиб кўрмайсиз, нега ўша ўғрининг дунёқарашидан, ёрингизнинг ҳою ҳавасидан келиб чиқмайсиз ёки номукаммаллик дея ўзингизга тасалли бермайсиз? Чунки бу ҳодисотларнинг ҳаммаси Сизга тегишли: тарвақайлаган шохлар Сиз оладиган ҳосилни камайтиради, ортиқча гуллар Сизнинг бошқа гулларингизни ўсгани қўймайди, ўғри Сизнинг ҳамёнингизни олади, бевафо ёр эса Сизнинг муҳаббатингизни, орзуларингизни, ориятингизни оёқ ости қилади. Ва буларнинг ҳаммасини Сиз ўзингизга нисбатан тажовуз деб қабул қиласиз, шафқат қилмайсиз. Адабиёт ва санъатда ўртамиёна, истеъдодсизлик билан яратилган асарларни бурнингизга тиқиштираётганлар хал-

қнинг савиясини ўтмаслаштиришга хизмат қилмаяптими, минглаб, миллионлаб одамларнинг вақтини ўғирламаяптими, уларни алдамаяптими, адабиётга, санъатга, эндигина туғилаётган истеъдодларга хиёнат қилмаяптими?! Буларнинг ҳеч бири Шахсан Сизники эмас — ҳамманики — умумий тушунчалар, шундай эмасми? Сизнинг ларга файласуфона, осмону фалакда туриб, фикрларингизни номукаммаллик тарозисида ўлчаб, авайлаб, ётиғи билан изҳор қилишингизнинг асосий сабаби шу эмасми? Бунинг устига устак улар Сизни ёмон кўриб қолишларидан, эртага сўз бермасликларидан, чоп этмасликларидан қўрқасиз ва секин-аста ўшаларнинг бирига айланиб қоласиз. Сиз ҳозир мулоҳаза қиляпсиз, ҳеч бўлмаганда уларнинг инсон сифатида қадру қимматини сақлашни мендан талаб қиляпсиз. Улар эса мулоҳаза қилмайдилар, бошқа гулларга қасдма-қасд униб чиқмагани каби, ҳамёнга қўл чўзган ўғри чўнтагингиздаги пулни қандай топилганини мулоҳаза қилмагани каби...

МЕН: Сиз ҳаётнинг, адабиётнинг табиий оқимига қарши чиқмоқчи бўляпсиз. Ҳозиргина ўзингиз адабиётга вақтинчалик асарлар келиб кетуви мумкинлиги ҳақида гапирдингиз. Худди шунингдек турли савиядаги, турли даражадаги асарлар яратилаверади — адабиёт шуниси билан гўзал. Сен яхши ёзолмайсан деб ёки фалон асарни мақтаманглар, савияни пасайтиради деб ҳаммага айтиб чиқиб ҳам бўлмайди-ку. Бунинг фойдаси ҳам йўқ.

У: Бор. Бозорда бир тўда одам жезни олтин деб сотаётган бўлса ва билган одам буни айтмай жим тураверса алданаётганларнинг гуноҳига қолади. Агар «эй халойиқ, ҳушёр бўлинг, бу олтин эмас — жез» десангиз нима бўлади?

МЕН: Албатта ўша жез сотувчилар Сизни уриб парча-парча қилиб ташлашади.

У: Ҳа, сизлар худди шундан қўрқасизлар. Улар Сизни парчалаб ташласада энди жезни олтин деб сотолмайдилар. Тамом, алдов бозори тугайди, сиз ғалаба қиласиз. Афсуски, бу ғалабанинг Сизга кераги йўқ. Халқнинг бадиий савияси, адабиёт манфаати деб ўзингизни қурбон қилиш — яъни ўша сохтакорларнинг таъна маломатига қолиш, ғийбатларга нишон бўлишнинг нима кераги бора? Аслида Сиз ўзингизни эмас, қўрқувингизни қурбон қиласиз. Шафқат кутмай, озгина шафқатсизлик қилинса бас, гўё синиқчи каби.

МЕН: Йўқ, адащяпсиз. Адабиёт ва санъат муҳаббат ва эзгуликдан, гўзаллик ва нурдан дунёга келади, асло нафрат ва ёвузликдан, жаҳолат ва зулматдан эмас. Агар шундай бўлганда эди, унинг яратувчиларига нисбатан шафқатсизлик қилиш мумкин эди. Ижодкор зотининг ўзи кўнгли ярим, меҳру мурувват ва бир оғиз ширин сўз гадоси, бола сингари ишонувчан ва ҳимояга муҳтож.

У: О, шундай доғулилари борки...

МЕН: Йўқ, йўқ, Сиз айтаётганлар ҳам зоҳиран доғули кўринса-да, ботинига назар ташласангиз — вайрона. Уларга шафқатсизлик қилишнинг ҳожати йўқ. Умуман ижодкор аҳлидан кўра ёлғизроқ мавжудот дунёда йўқ. На дўст, на ота-она, на фарзанд, на шону шуҳрат — ҳеч бири уни бу ёлғизликдан қутқара олмайди, Унинг бу дунёдан, атрофдагилардан ёлғизгина илтижоси бор — уни тинч қўйишса бас, ёлғизлигига бостириб киришмаса бўлгани.

У: Демак, ҳеч кимнинг кўнгил тинчини бузишнинг ҳожати йўқ? Адабиёт, санъатнинг такомили, маънавият мукаммаллашуви учун курашмаслик керак?..

МЕН: Менга қаранг, нега энди албатта тинимсиз курашиш, қурбонлик келтириш лозим, деб ўйлайсиз? Ўзингизча, ўз дунёингизча, ўз хаёлларингизга ғарқ бўлиб ҳам яшаш мумкин-ку! Ўзингизга ёққан нарсани ўқинг, завқланинг, ёқмаганига қўл силтанг, балки ундан ҳам кимдир ўзича завқланар. Ҳаммани атиргул ҳидлашга мажбур қилолмайсиз-ку, балки кимнидир гул ҳидлаш ўрнига ошқовоқ егиси келар. Ахир жангу жадалсиз, кимгадир ниманидир исботламасдан, ниманидир рад этмасдан ҳам яшаш мумкин-ку. Умр эса ўлчовли, уни ўзимиз-

га ўхшаш одамлар яратган асарларни бўлади-бўлмайди, тўғри-нотўғри, баланд-паст деб ўтиришга сарфлашнинг нима кераги бор?!

У: Хўш, Сизнингча, умрни нимага сарфламоқ керак, ёққанини ўқиб, ёқмаганини ўқимасликками? Худбинликнинг ҳам чеки бўлади. Агар одамзод пайдо бўлганидан бери Сизнинг ақидаларингизга амал қилганида борми — аллақачон бир-бирини еб битирган бўларди. Аввал кучлилар кучсизларни ёки айёрлар соддаларни, сўнгра бирбирларини. Инсонлар шундай гумроҳ яратилганки, унинг кимлигини ҳар замон ўзига эслатиб турмасангиз ўзига жуда ортиқча баҳо бериб юборади. Айниқса, истеъдодсиз, сурбетлар сувга тушган балиқдай яйраб қолишади. Ахир энг истеъдодли шоирнинг ҳам китоби чиқяпти, унинки ҳам. Баъзан ҳеч ким, ҳеч нарса демаса турли ёзувчи — шоирлар кўпайиб, вақти билан сараги саракка, пучаги пучакка чиқади, адабиёт ривожланиб кетади, дейишади. Марҳамат — беш олти йил олдин ошкоралик эълон қилинди. Нима бўлди? Ошкоралик адабиётнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини йўққа чиқарди. Адабиётга нисбатан бўлган эҳтиром, қизиқиш, муқаддас туйғулар ўлди. Озод сўз таъқиқи, таъқиби бир томондан адабиётнинг ривожига куч берарди, янги-янги шоирлар, ёзувчиларни ана шу таъқиқланган сирли сўз юзага чиқарар, жамлар, ўқувчиларни эса интилтирарди. Сўз эркинлиги берилгандан сўнг адабиёт гуркираб кетмади-ку. Таъқиқсиз адабиётнинг озод майдонида қолаётганлар кўпми? Қани янги оқим ва тўлқинлар? Мен ҳақиқий истеъдодлар ҳақида гапиряпман. Бемаза қовуннинг уруғи эса кўп. Сўз таъқиқи билан бирга ҳақиқий санъат мезонлари ҳам бекор қилинмаганди-ку!

МЕН: Бу давр ўтади. Ҳақиқий адабиёт энди бўлади. Энди шоир-ёзувчилар ғояларга, қарашларга эмас, инсонга, ўз-ўзига нигоҳини қаратадиган вақтлар келмоқда. Тоталитар тузум ҳадиксирайдиган, ўзи маҳбус-ўзи назоратчи шоир-ёзувчиларни яратди. 70 йил ичида бузилган қонни бир кунда янгилаб бўлмайди. Энди бошқа авлод келади.

У: Хўш, 70 йиллик ғоявий чорчўплар ўрнига энди нима келяпти? Бозор иқтисодими? Шоир-ёзувчи энди адабиётда ишбилармон бўлмоғи лозим. Биринчи навбатда ўқувчиларга руҳ ва завқ беришни эмас, иқтисод ва китоб чиқариш, уни сотишни ўйлаш лозим — санъат эмас — санаш — биринчи ўринга чиқади. Сизга ўхшаган ўзига маъқулини ўқийдиганлар учун «маъқул» китоб чиқмай қолади.

МЕН: Бу ёзилмайди дегани эмас-ку.

У: Ким ёзади? Сиз айтган «бошқа авлод»ми? Бу авлодни оғзидан ишбилармонлик, ҳисоб-китоб ўтларини пуркаб келаётган шафқатсиз замона аждаҳо янглиғ ютиб юборади. Одамлар қалб билан эмас, қорин билан яшай бошлаяпти. Сезаяпсизми? Кимлардир ёзди ҳам дейлик, чоп этиладими у? «Бошқа авлод» қанақа китобларни ўқиб «бошқа авлод» бўлади. Адабиёт деганда у нимани тасаввур қиладиган бўлади? Умуман ўқирмикан, ўқишга вақти бўлармикан, эҳтиёж сезармикан?..

МЕН: Аввал қорин тўқ бўлиши керак. Бу ғам йўқолгандан кейин дунё ҳақида, қалб ҳақида ўйлайди одам. Қориннинг дод-войи, шовқини тингач, туйғулар овозига қулоқ тутилади. Ҳозир биринчи масала ҳал бўлмоқда. Дунё адабиёти хазинасига ўлмас асарлар бераётган халқларнинг деярли ҳаммаси сиз айтган шафқатсиз ҳисоб-китоб тузумида яшамоқда. У ерда ёзишяпти, чоп ҳам этишяпти, ўқишяпти ҳам. Янги-янги авлодларни «ишбилармон» аждаҳо ютиб юбораётгани йўқ. Қолаверса Навоий, Бобур, Пушкин, Л.Толстойлар ҳам аввалambor қорни тўқ бўлгани учун ўз даражасига эришдилар. Ёки бугунги кунда Нобел мукофоти олаётганларнинг қайси бири қорин ташвиши билан юрибди?!

У: Фикрлаётганда ҳам киши кўрпага қараб оёқ узатиши керак. Сиз таланган, алданган, дунё адабиёти нари

турсин, ўз тарихи ва санъатидан ҳам узиб қўйилган ўз халқингизга қаранг. Бир ҳамла билан бу халқ кишилик маънавий тараққиётининг ибтидоий даврига улоқтириб ташланди. У ҳозир қайси дарахтнинг меваси ширин, бу мевани тош билан уриб туширсамми ёки чиқиб узиб тушсамми, қайси ўсимлик илдизини кавлаб есам ўлиб қолмайман деб ўйлаб турибди. Кўзи эса этнида — шитоб билан кетаётган вақт кийдириб қўйган либоснинг ялтироқ безакларида — техника, технология, электроника, бизнес. Бу маҳлиёлик уни маънавиятнинг ибтидоий даврида абадий қолиб кетишига сабаб бўлмасайиди. Ҳақиқий санъат — санъатнинг фаҳмига етадиган жамиятдагина тараққий этади, қадр топади. Ҳатто санъаткорнинг Сиз айтгандай қорнини ҳам тўйдиради.

МЕН: Сизнингча, юксак адабиёт яратиш учун, халқда юксак дид ва савияни шакллантириш учун адабиётни жанг майдонига айлантиришимиз, сен ёмон — сен яхши деб қирпичоқ бўлишимиз, бир-биримизни камситишимиз, таҳқирлашимиз, масхара қилишимиз керакми? Булар адабиёт даражасини юксалтиришга хизмат қилмаса керак?!

У: Сиз ҳам ана шу гапларингиз билан маънавиятнинг ибтидоий даражасида турганлигингизни исботлаяпсиз. Фикрлар, қарашлар, туйғулар жангини ижодкорлар ўртасидаги жанг деб қабул киляпсиз. Ана шу қарашдан воз кечмас экансиз, бирорта янгича асар дунёга келмайди.

МЕН: Бунга ақлимиз етади. Халқнинг диди ҳам, маънавият дунёси ҳам сиз айтган даражада эмас. Пастга тушиб кетишга йўл қўймайдиган пойдеворлари, қуриб қолишдан асрайдиган бақувват илдизлари бор — Қошғарий, Беруний, Ибн Сино...

У: Лутфий, Навоий, Бобур... рўйхатни давом эттираверинг. Яхшиямки, дунё кеча бошланмаган, тарихингизда шундай алломалар ўтган экан. Шонингиздан тортиб олимингизгача ўз билимсизлигини, маънавий қашшоқлигини шу рўйхат билан яширмоқчи бўласизлар. Ўтмишингиз, бугун ва келажагингиз ҳам шу рўйхатми, наҳотки шу

номларнигина санаш билан абадул-абад яшамоқчисизлар?! Сиз ўзингиз ва эртангиз учун жавоб беринг. Ўша номларга даъвогарлик қилаётган халқингиздан неча киши уларни ўқиган ва қай даражада билади? Адашмасам, маънавий дунёмиз ўшаларнинг асарлари, кашфиётлари билан суғорилган демоқчисиз, савиянгиз даражасини ўша чўққилар билан бўйлаб кўрсатмоқчисиз? Одамзод ўзида йўқ нарса ҳақида кўпроқ гапиради: ўғри — тўғрилик ҳақида, виждонсиз — виждон ҳақида, камбағал — пул ҳақида, севмаган одам — муҳаббат ҳақида, нодон — донолик ҳақида, жоҳил — эзгулик ҳақида...

МЕН: Сиз шунчалар оқилу доно экансиз, биз гумроҳ, нодон, мақтанчоқ бандалар нима қилайлик, йўл кўрсатинг.

У: Киноя — гарчи рақибни мулзам қилиб чекинишга ёки газаблантириб ақлини шошириб қўйишга мўлжалланган бўлса-да — енгилиш белгиси. Нима қилмоқ керак? Бу савол Одам Ато жаннатдан қувилгандан буён яшаб келяпти. Модомики дардингиз сўз, адабиёт экан — давоси ҳам ўзида — сўз, фақат рост сўз...

1993

ЗИНАДАГИ СУҲБАТ

Адабиётнинг ривожланишига, унга янги тўлқинлар кириб келишига роман ва ҳикоялар ёзмасдан, том-том илмий китоблар чиқармасдан ҳам ўз улушини қўша оладиган кишилар ҳам бор. 70-80-90 - йилларда ТошДУнинг журналистика ва филология факультетларида таҳсил олган талабалар чет эл адабиёти ўқитувчиси, филология фанлари доктори, марҳум Талъат Солиховни умрбод ёддан чиқармасалар керак. Домла талабаларни Ғарб ва Шарқ адабиётининг сеҳрли дунёсига олиб кирар экан уларни соф санъат нуқтаи назаридан фикрлашга, мушоҳада қилишга ўргатарди. «Талъат ака кўп тилларни билади, Ғарб адабиётини фақат оригиналда ўқийди», деб эшитганмиз. Аммо домла тил билишини намойиш қилмасди. Лекин шўро тузуми дастурларга киритмаган муаллифлар, асарлар, турли адабий оқимлар ҳақида у кишидан тўлиқ маълумот олганмиз. Ўша талабалар орасидан етишиб чиққан кўплаб ёзувчи ва шоирлар ўзбек адабиётига янгича йўналишлар, услуб ва тасвир воситаларини олиб кирдилар, энг асосийси сиёсий адабиётдан ҳақиқий адабиёт сари катта бурилиш ясадилар. Бу муваффақиятларда уларга янги дунё дарчасини очиб берган Таъат аканинг хизматларини ҳам кўраман.

Талъат ака ниҳоятда камтар, оддий ва самимий киши эдилар. Доимий ўсиқ сочлар, гардиши қалин кўзойнак, хаёл, дард ва меҳр қоришиқ нигоҳ, жиддий ва хотиржам қиёфа. Биз бу суръатни чет эл адабиётининг тирик қомуси сифатида қабул қилган, кўникиб қолган эдик. Талъат аканинг ҳеч қачон ортиқча фурсати бўлмас, вақтни жуда қадрлар эди. Шунинг учун танаффуслардан, Талъат аканинг ишга келиши ва кетишидаги ҳамроҳликлардан талабалар унумли фойдаланар: тинимсиз саволлар берар, ўқиган китоблари, эшитган ёзувчилари ҳақида фикрини сўрар, ўз мулоҳаза ва хулосаларини тасдиқлатиб олишга ошиқарди.

Бир куни мен Талъат аканинг дарсдан чиқишини кутиб турдим. Домла коридорга чиққач бир иккита саволим борлигини айтдим. «Тўртинчи қаватда лекциям бор, (биз биринчи қаватда эдик) чиққунча суҳбатлашиб кетамиз, қолса янаги сафар» дедилар. Домла зиналарда тўхтаб-тўхтаб жавоб берар, тинимсиз келиб саломлашувчилардан сўзбат узилиб қолар, сўнг яна мавзуга қайтардилар. Мана ўша тугалланмай қолган суҳбат:

— Таржимага муносабатингиз?

— Мен таржимага бироз негативроқ қарайман. Бирда ёзувчи ёки шоирни иккинчи тилдаги эквивалент сифатида ҳеч қачон яратиб бўлмайди. Лекин, шунга қарамай, таржима керак. Таржимада ёзувчининг услубини, сўз санъатини бериб бўлмайди, ёзувчининг руҳини ҳам, қаҳрамоннинг руҳини ҳам бериб бўлмайди, фақат бир нарса — фикрни бериш мумкин.

— Маълумки, гарб тилларидан ўзбек тилига ағдариш йўқ ҳисоб. Шу ишни кенг кўламда амалга ошириш учун қандай чора-тадбирлар кўриш керак деб ҳисоблайсиз?

— Бу иш учун Москвадаги Адабиёт институтида курс ташкил қилинди. Аммо, бу етмайди. Ҳозир таржима қилаётганларнинг тил билганида талант йўқ, талантлилари тил билмайди. Шеър таржима қилиш учун албатта шоир бўлиш шарт, шеър ёзадиган шоир эмас, табиатан шоир, прозани таржима қилувчида ҳам адиблик хусусиятлари бўлиши керак. Шундай одамларни йиғиш, тил ўргатиш керак. Бу иш билан Ёзувчилар уюшмаси шуғулланa олмаслиги мумкин, чунки ташкилий ишлар кўп. Бирор редакция ёки нашриёт ўз зиммасига олса бўлади. Уюшма ёки тўгараклар сифатида демоқчиман. Фақат бир киши эмас, кўпчилик шуғулланиши лозим. Энг аввал ўзбек тилидан рус тилига ағдариш ишини ҳал қилиш керак. Ҳозир ўзбек адабиёти рус тили орқалигина жаҳон аренасига чиқа олади. Энг яхши китобларимиз, дунёда шуҳрат қозонаётган кўпгина асарлардан ҳам зўр асарларимиз таржима йўқлиги учун ўзимизда қолиб кетмоқда.

— Тагламадан ўгириш керакли ишми? Нима учун?

— Ўзбек тилидан рус тилига ағдарилган деярли ҳамма асарлар тагламадан қилинган. Имкони бўлса ҳеч қачон тагламадан таржима қилмаслик керак, фақат аслидан. Масалан, Бертельс ўз ишларида бирор марта таржимага мурожаат қилмаган, фақат оригиналдан фойдаланган. Таглама масаласига қайтсак, бу — жумлалар эмас, сўзлар таржимаси. Таглама қилаётган одам кўпроқ жисмоний меҳнат қилади. Ҳозир шундан бошқа имкон йўқ экан, таржимонга ҳам, таглама қилувчига ҳам бир хил жавобгарлик юклаш керак. Бир хил ҳақ тўлаш керак. Шундагина таржимага жиддий ёндошади. Бугунги ўзбек адабиётининг, ҳатто Ғафур Ғуломнинг ҳам русча таржимаси йўқ деса бўлади.

Ғ.Ғуломнинг

Зўр карвон йўлида етим бўтадек
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.

сатрларининг ўзи тўрт қатор билан, шу банд эса саккиз қаторда ағдарилган. Ўзбек адабиётидан русчага яхши таржима қилинган ягона асар Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» асари. Сабаби, таржимон Константин Симонов таржимадан сўнг А.Қаҳҳор билан бирга ўтириб қайта ишлаган. А.Ориповнинг ҳам бирорта шеъри русчага дуруст ағдарилмаган. Файнбергнинг таржималари яхши дейишяпти. Йўқ, ўша таржималарда ҳам аслидан юз, эллик баравар йўқотиш бор.

— Бугунги ўзбек театрининг ланжар ташлаб қолганига сабаб қилиб драматурглар артистларнинг маҳоратини, артистлар драматургларнинг яхши пьеса ёзмаётганлигини кўрсатишмоқда. Сизнинг фикрингиз?

— Айб драматургияда. Чунки театрнинг асоси драма-ку. Театр драматургиядан олдин пайдо бўлган дейдиганлар хато қилади. Ҳозир М.Бобоев, Ш.Бошбеков, А.Иброҳимовлар драма ёзишяпти. Маълум мазмунни бўлса ҳам, савияси жуда

ибтидоий. Бизда ҳам катта драматургия пайдо бўлаётган эди, 30-йилларда. У драматурглар пойдевор, асос қуришди. Шундай кейин иш тўхтаб қолди. Пойдевор пойдеворлигича қолиб кетди. Томошабин бугунги театрга кирмай қўйди. Унинг бефойдалигини англаб етди. Томошабиннинг талаби ўстан, қандай бўлишини билмаса ҳам, театр бошқача бўлиши керак деган фикрга келди. Драматурглар эса буни ҳалиям англагани йўқ...

— Шу кунларда ўзбек тилига таржима қилинмай кечиктириб бўлмайдиган иш деб ғарб адабиётидан қайси асарларни кўрсатар эдингиз?

— Биринчи ўринда Габриэл Гарсиа Маркеснинг «Юз йил ёлғизликда» романини таржима қилиш керак. Кейин Фолкнердан битта китоб ва Томас Маннинг «Доктор Фаустас»ини таржима қилиш лозим. Ўзбек китобхони учун булар жуда зарур.

— Н.Ҳикматнинг «Бир севги афсонаси» пьесасининг ўзбекча таржимасига қандай баҳо берасиз?

— Ғофур Ғулом «Бир севги афсонаси» ни яхши ўгирган. Туркчасига яқинлашиб келган. Учрайдиган хатоларнинг сабаби эса русчадан таржима қилинганида.

— Н.Ҳикмат шу пьесасида сўфизм тариқатини қайта ишлаган деган фикрга қандай қарайсиз?

— Сўфизм бор, қайси маънода, пьесадаги дарвиш образи мисол. Ўша пайтда сўфизм халқнинг онгига, қонига сингиб қолган эди. Н.Ҳикмат шуни кўрсатган, ўз қарашларини қаршн қўйган.

— Н.Ҳикматнинг «Унутилган одам», «Бои чаноғи» пьесаларида яккаланган одам проблемасига ёндашиш ҳақида гапириб берсангиз?

— Яккаланган одам жаҳоннинг бир қанча ёзувчилари қаторида Нозим Ҳикматда ҳам бор. Ўша «Бир севги афсонаси»да ҳам, «Инсон манзаралари»да ҳам яккаланиш. Сиз айтган пьесаларда ҳам, ҳатто ҳар бир шеърида бор. Пичоқ қадалган ўн беш жароҳат ҳақидаги шеър ҳам яккаланиш.

— Бертольт Брехт ва Нозим Ҳикмат драматургиясининг қандай ўхшаш томонлари бор?

— Уларнинг ўхшаши бир томондан «Таврот» дан ижодий фойдаланишда бўлса, асосийси, эпик театр яратишдаги борасидаги ўхшашлик эди. Брехт томошабин қаршисидаги саҳнани, манзарани кенгайтирмоқчи бўлди, эпик театр яратмоқчи бўлди. Назарий жиҳатдан ишлаб чиқди, қисман амалга ҳам оширди. Б.Брехт, Н.Ҳикмат, улар бирга ишлашган, бир мақсад учун, бир-бирларидан хабардор бўлишган. Н.Ҳикмат драматургиясида эпик театр яратишга уриниш бор. Умуман Нозим Ҳикмат мураккаб ёзувчи, буюк шоир. Уни ҳатто туркларнинг ўзи ҳам тўла тушуниб етишгани йўқ. Унинг томонлари қанча ўрганиб борилаверса, шунча ўрганилмаган қирраси топилаверади...

— Сўнгги йилларда ўзбек адабиётида воқеа бўлган асар?

— Ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Галатепага қайтиш» романи. Кейинги қиссаси «Истеъфо». Иккаласи ўзбек адабиётида янгилик...

1984

КЎРСАТ ЖАМОЛИНГ МАСТОНАЛАРГА

(Машраб муҳаббат ллиришкаси ҳақида айрим қайдлар)

Мақсуд Шайхзода ёзган эди: «Ўрта, Яқин ва Марказий Шарқдаги ўнлаб мамлакатларнинг шеърият тарихи тадқиқ этилса, текширувчи бу халқларнинг шеърий ижодида ғазал деган турнинг асосий ўрин ўйнаганига қойил қолади».

Дарҳақиқат. Машраб девонининг ҳам учдан икки қисмини ғазаллар ташкил этиши бежиз эмас. Энди мана шу ғазалларнинг ғоявий йўналишига тўхталиб ўтамиз.

Доктор Эҳсониёр Шотир ғазалларни уч қисмга бўлади. Унинг тақсимоти шундай: 1) Ошиқона ғазаллар. 2) Орифона ғазаллар. 3) Қаландарона ғазаллар.

Ошиқона ғазалларга ошиқ ва маъшуқ, орифона ғазалларга ваҳдат ва вужуд (тангри ва инсон), қаландарона ғазалларга май ва дарвеш муносабатлари асос қилиб олинади. Уларнинг барчасини умумий мавзу — ишқ бирлаштириб туради.

Машраб ғазаллари кўздан кечирилса, ҳар учала турга ҳам кўплаб мисоллар топилади. Асосий қисмини ошиқона ғазаллар ташкил этади. Шулардан энг гўзали ва эшитган кишининг юрагига муҳрланиб қоладигани «Ўртар» радифли ғазалидир:

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар.
Кишига ишқ ўтидин заррае етса бўлур гирён,
Бўлиб бесабру бетоқат, юрак-багри чунон ўртар.

Ёки мана бу байтларини олайлик:

Сени Лайлии раънодек ажойиб дилрабо, дерлар,
Мени Мажнуни шайдодек кўйингда бир гадо, дерлар.
Кеча-кундуз эшигингда фиғону нолалар қилсам,
Ки ҳарчандки наво қилсам ҳанузам бенаво дерлар.

Кўряпмизки, бу турнинг ўзига хос хусусияти маъшуқанинг жабру жафосидан шикоят қилиш билан бирга унинг ҳусну жамолини мадҳ этиш экан. Бундан ташқари, ўз даврида ҳам илоҳий, ҳам дунёвий севгини куйлагани ҳам шоирнинг алоҳида хизматидир.

Қаландарона ғазалларида эса Машраб ўзининг дунёвий ўй-фикрларини ҳам сингдириб юборишга ҳаракат қилади. Масалан, очиқдан-очиқ қаландарликка даъват қилувчи ғазалларидан олайлик:

Муродингга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.
Оғиздан куфр сочай десанг, шароби даҳр ичай десанг,
Ёмонлардан қочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

«XV асрдаги қаландарона ғазалларнинг асосий куйлари, дарвешлик (риндлик) ва мастликни ьақташ, зоҳид ва сўфилар устидан кулиш, майхона, бода ва соқийни улуғлаш, дунёни бир жом шаробга сотиш, тавбани бузмоқ, тўнни (жомани) майхонада гаровга қолдирмоқ, масжидни тарк этмоқ, пири муғонга камарбасталик, соқийга маҳлиё ва мафтун бўлиб, ўзини йўқотмоқ қаландарона поэзиянинг асосини ташкил этган». М.Шайхзоданинг қаландарона ғазалларга берган таърифи нафақат XV аср учун, балки XVII аср учун ҳам хосдир.

Машраб қаландарликка чақириш билан зоҳирий «девоналикни» тарғиб қилмайди, балки ситам аҳлини ёқишга, ёмонлардан қочишга, зуҳҳод элининг сирини фош этишга, ҳақиқат йўлидан боришга чақиради. Зўравонлик ва ҳақсизликни ёмонлайди, ёмонлаш билангина чекланмай курашга ҳам ундайди:

Бу таҳводан кечай десанг, сири зуҳд фош этай десанг,
Ҳақиқат йўл тутай десанг, қандар бўл, қаландар бўл.

Девонда бутун руҳияти билан орифона ғазаллар талабига жавоб берадиган ғазаллар ҳам анчагина:

Шоҳиди салтанат манам, воизу минбар омадам,
Ҳизру масеҳи дам манам, Маряму Асфар омадам.
Пардаи нори дўзахе тоза шуд аз шарорам,
Ламъаи Тури ҳайратам воизи минбар омадам.

Таржимаси: Салтанатнинг ёриман, минбар воизи бўлиб келдим. Даврнинг Хизр ва Масеҳи (Исоси)ман, Марям ва Асфар бўлиб келдим. Дўзах оловининг ёлқинлари ҳам менинг ўтимдан янгиланди. Тур тоғида ярқираган шуъламан. Минбар воизи бўлиб келдим.

Қаҳрамоннинг орзуси шу билан кифояланмай, тангри билан бирлашувгача ўсиб боради. Орифона ғазалларнинг хусусияти ҳам, шоирнинг мақсади ҳам шу.

Биз ҳали Машраб ғазалларининг энг буюк кучи бўлган — бадиий хусусиятлари ҳақида сўз юритганимиз йўқ. Шарқ классик поэзиясининг пири ҳисобланган Қайс Розий шундай ёзган эди: «Ғазал ёқимли, маъқул, ширин, бир вазнда, очиқ-ойдин ва нафис сўзлар билан олижаноб фикрларни куйлаши лозим».

Бу талабга ўзбек поэзиясининг ўнлаб раҳнамолари қаторида Машраб ғазаллари ҳам тўла-тўкис жавоб беради. Машраб ғазали деганда ҳар-бир кишининг хаёлида унлилари чўзиб-чўзиб, кифтини келтириб ўқилаётган шеър эмас, ҳофиз фақирона танбурни чертиб куйлаётган «Ўртар», «Мастоналарга», «Ҳаргиз», «Девона бўлдим» каби ўнлаб қўшиқлар намоён бўлади. Айниқса «Ўртар» ғазалининг мусиқаси шунчалик томирларга сингиб кетганки, ҳатто, номини эшитибоқ кишида бир ёқимли туйғу жунбушга келади.

«...Лирик поэзияни фақат мусиқа билан солиштириш мумкин. Ҳатто шундай лирик асарлар борки, уларда поэзияни мусиқадан айириб турувчи чегара йўқолиб кета-

ди». Немис мутафаккир шоири Жан Пол Рихтернинг юқоридаги сўзлари ҳам Машраб асарларига нисбат бериб айтилгандай. Ҳақиқатан ҳам шоирнинг хоҳлаган бир ғазал, мухаммас ёки мустазодини олиб ўқий бошласангиз, биринчи сатрлариданоқ унинг куйи эшитилиб туради.

Кўрсат жамолинг мастоналарга,
Ишқингда куйган парвоналарга,
Мендин дуодир, сендин — ижобат,
Жоним тасаддуқ жононаларга.

Эй кўнгли қаттиғ, раҳм айламайсан,
Қилгил назар сен бечораларга.
Машраб сени деб кечди жаҳондин,
Бошини қўюб остоналарга.

Ёки:

Кўрдим юзунгни — девона бўлдум,
Ақлу ҳушумдин бегона бўлдум.
Тортиб жафони ўлсам кўйингда,
Қайтмасман ҳаргиз — мардона бўлдум.

каби арузнинг энг содда вазнларида ёзилган ғазалларидан тортиб бошқа ўнлаб вазнларда битилган ғазалларигача ҳаммаси гўзал куйдан, қўшиқдан, оҳангдан иборат. Бундай ўйноқи оҳангни, бундай такрорланмас завқни фақатгина Машраб уйғота олади, Машраб ярата олади.

Мумтоз шеъриятимиз жаҳонда ёр васфини куйлаш, ёр жамолини тасвирлаши билан ҳам машҳур. Шунингдек, Машраб ҳам дилдорининг ҳуснини таърифлаб тугатолмайди. У маҳорат билан гўзал ташбеҳлар, манзаралар яратади. Маҳбубининг қош-кўзлари, юзи Машраб қаламида ўнлаб қиёсларини топади. Машраб санаминнинг суратини чиза бошлайди:

Юз

Ҳуру пари уёладур, шамсу қамар хижил эрур,
Ким они кўрса бандадур ҳусни зиёсини кўрунг.

(Дунёдаги илоҳий гўзаллар, бир қултум сув билан ютса бўлади деб таърифланган ҳуру парилар уни кўриб ўзининг хунуклигидан уялади, унинг қаршисида қуёш ҳам, ой ҳам хижил бўлиб қолади).

Соч

Сунбул ўлсун, зарра ё заъфарон, ё удким,
Барчани абтар қилур ул сунбули анбаршикан.

(Сунбул муаттар ҳидли гўзал ўсимлик) бўлса ҳам, зарра ё заъфарон (хушбўй ўсимликлар) ё уд (ёқилса муаттар ҳид тарқатадиган ёғоч) бўлса ҳам буларда бор хислатларга қарамай сунбулдай ёйилган сочидан таралган анбар ҳаммасини маст қилади).

Зулф

Савдои сири зулфинг учун неча маҳалдур
Жон кишварин буздиму зеру забар эттим.

(Сени зулфингни таърифлашга шундай ожизманки бошимга тушган бу савдодан доим жоним қасрини (кишварини) бузиб остун-устун қиламан, зеру забар қиламан).

Кўз

Хуршид юзунг шўъласига жон чидаёлмас,
Кофар кўзинги зулмига имон чидаёлмас.

(Ёрут кзингнинг шуъласига жон чидай олмаса, сени кзинг шундай кофирки, қарашдан имон чидай олмайди, кофирни кўриб мусулмоннинг имони куйгандай одамда имон қолмайди, ўз динидан ҳам кечиб юборади. Кофар қора сўзига ҳам ишорадир).

Киприк

Ҳадангси новаки мужгонларинг ҳар дам тегиб ўтти,
Қалбим қонлима бўлганиб, шаҳиди Карбало бўлдум.

(Камондаги ўқ-ёйдай киприкларинг шундай ўткир, шундай узунки, қараганингда юрагимга тегиб, қип-қизил қонга бўялдим, Карбало даштида жангда ўлдирилган Ҳасан-Ҳусанлардай шаҳид бўлдим).

Қош

Кимки кўрса оқизодур қонини дарё қилиб,
Қайси жаллод бўлгуси қошинг кабу шамширзан.

(Кимки кўрса, яъни ким сени кўрса қони дарё бўлиб оқади. Чунки у шамширга ўхшайди (Шарқда шамширлар қайрилган, эгилган бўлган) ҳеч қайси жаллод қошинг кабу шамширзан бўла олмайди).

Хат

Жамолинг барқамол ёлди бўлур бир-бир хатинг пайдо,
Баҳор ёлса ёшарлар сабзалар оҳиста-оҳиста.

(Баҳор келган пайтда майсалар ўсиб қандай гўзаллик пайдо бўлса, сенинг хатинг (лаб устидаги туклар) ҳам шундай кучга эгаки кзингни гўзаллиги ўшандандир).

Лаб

Ғунчани лаълингга ташбиҳ айласа эрмас адаб,
Ҳадди эмас садқага лаълу Бадахшону Яман.

(Лабларингга ғунчани қиёслаш у ёқда турсин, ҳали бу одобдан ҳам бўлмае, ҳатто энг гўзал ва қимматбаҳо ҳисобланган Бадахшон ва Яманнинг лаъл тошлари ҳам ўхшатишга арзимайди).

Хол

Ул холки кунжи лаби жонона тушубдур,
Жон олмоқ учун кўзлари мастона тушубдур,
Ҳинду бачае мулки Сулаймона тушубдур,
Ул чоҳи занахдонига бир дона тушубдур,
Чун Юсуфи Ёъқубки зиндона тушубдур...

(У хол жононамнинг лабини кунжига (четига) мос тушибди, бунинг устига-устак жон оладиган кўзлари мастонасифат (кишини сархуш қилади) бўлиб тушган. Қора холи гўзал ва билиниб тушганки, худди қоп-қора ҳинд бола Сулаймон пайғамбарнинг гўзал, топ-тоза юртида, оппоқ парилар орасида қандай ажралиб турса — шундай кўринаётир, унинг холи лаби остидаги чуқурчага шундай жойлашганки, Яъқубнинг гўзалликда тенгсиз ўғли Юсуфнинг чоҳга тушганининг худди ўзи, холингни гўзаллиги бундан ҳам зиёда).

Тиш

Оғзинги лаълы ичидан оби ҳайвон хуш етар,
Ҳуққаи ёқут ичинда тишларинг дурри Адан.

(Ўғли лабингдан ҳаёт суви келиб туради. Тишларинг шу сув остидаги дурнинг ўзи, ёким лабларинг ёқут қути-

ча-ю, тишларинг шу қутичада асраладиган Адан жавоҳирларининг ўзидир)..

Қомат

Бир қадингдек сарв ҳеч бўстон ичинда ўлмади,
Гул қачон ўхшар юзингга гар юзинг барги суман.

(Сенинг қаддинг шундай тик ва нозикки, бундай дарахт ҳеч қайси бўстон ичида ҳали ўсмаган. Юзингга гул қандай ўхшасин, ахир, юзинг суман (гўзал ва хушбўй оқ гул) баргининг ўзи-ку).

Энди ёр сизнинг қаршингизда турибди. Сиз уни кўряпсиз. Тўғри, унинг қош-кўзлари Лутфийнинг, Навоийнинг, Бобурнинг ва Огаҳийнинг маҳбубиникига ўхшайди. Уларда ҳам қош-қилич, кўз-жаллод, киприк-тир ва қомат-сарв. Булар — классик лирикамизнинг анъанавий образлари.

Машрабнинг ёр тавсифига қилинган байтларини ўқиганда, кишининг кўз ўнгида ўхшатишлар натижасида гўзал, такрорланмас манзаралар пайдо бўлади. Шулардан бирини кўриб ўтайлик:

Кокулунг анбар дурур, жон ичида жонон қиз,
Кўзларинг ахтар дурур, юзи моҳи тобон қиз.

(Сенинг кокилинг хушбўйдир, кўзларинг юлдузга монанд, юзинг ойнинг ўзидир, Кўз-юлдуз-у, юз ой бўлгач, сочлар, албатта, ўз-ўзидан тунга айланиб қолиши табиийдир).

Манзаранинг давоми:

Кўксима ханжаринг тегиб, моҳима аршинг куйдуруб,
Қонима жисму жон бўяб гулшани лолазор ўзум.

(Кўксимга ханжаринг тегиб, қонларга жисмим бўялди. Қип-қизил лолазорга ўхшаб қолдим, яъни ой юлдузлар остидаги лолазор).

Сўнгра:

Ҳе ҳазил эрмас киши доғини пинҳон айласанг,
Лом алиф лола сифат чоки қабо қилдим бу кун.

(Қонимга бўялиб ўзим лолага ўхшаб қолдим, кўнгилдаги доғни пинҳон қилгани билан (лола) яшира олмайди. Шунинг учун алифдай тик қоматимдаги (лолалар ўзи тик ўсади) қабони чок қилдим, лола барглари ёйилиб ичидаги қора доғлари кўринганидай, менинг ишқ доғларим ҳам ошкор бўлди).

Давоми:

Оташе зи рухсораш бар даҳани Машраб зад,
Ғунча шуд нигаҳдори фасли ин хазон дорад.

(Юзингнинг оловидан (юзинг ой эди) бир ёлқини Машрабнинг оғзига тегди, Машраб лолазорда ғунча эди. Ҳалиги шуъладан ғунча лолага айланди, бу Машрабнинг оғзи очилиб қолганига қиёс ва лола очилгач тезда тўкилади, куз келиши аниқ. Куз энди тонг бўлаяпти. Тонг отгач ёр ҳам кўринмай қолади, ахир ой-юлдузлар кундузи кўринмайди-ку, демак тонгда ёрдан жудо бўлади).

Бундай оригинал яратилган манзаралар Машраб девонида юзлаб топилади.

Ва ниҳоят, Машраб лирикаси халқоналиги билан алоҳида характерланади. Форс-тожикча сўзлардан мумкин даражада фориғ бўлган шеърларнинг халқ орасида ёйилиш сабабини ҳам унинг айнан шу хусусиятидан излаш керак. Барча жанрдаги шеърларидан халқ қўшиқларининг руҳи сезилиб туради:

Гулгун май ичиб лола узорим келадур,
Ҳарён сузулиб кўзи хуморим келадур.
Тишлаб лабини, ўқларини манга отибон,
Чоглаб юрагимни дилфигорим келадур.

Ёки:

Ошиқ бўлуб юзунгни кўрмай кетсам нетарман?
Боязиддек ўзумни кунда юз минг сотарман.
Мункар-накир келганда лаҳад ичра ётарман,
Ҳарна қилсанг, қил зоҳид, жоми майдин тотарман.
Барбод бердим май учун қўлда тоқат қолмади...

Машраб лирикасида афоризмлар даражасига кўтарилган байтлар, ўринли ишлатилган халқ ҳикматлари ўз фалсафийлиги ва таъсир кучи билан ажралиб туради. Хусусан, унинг қуйидаги ғазалида:

Мен нечун юргум бу гурбатхонада дилдорсиз.
Умр эмасдур ошиқнинг бир лаҳза бўлса ёрсиз.
Меҳнату роҳатга ҳў қилган кишилардин сўранг,
Ҳеч илме сийнага жо бўлмади такрорсиз...
Мунча ўртанган кўнгул охир етар мақсудига,
Ҳеч булбул бўлмайгай олам аро гулзорсиз.

Ёки:

Саҳро юзи кўкармас то ёз бўлмагунча,
Булбул тараннум этмас то гунча кулмагунча.
Кўз абридин сув тўкгил имонинг ҳам очулсин,
Богу-чаман кўкармас ёмғир ёғмагунча.
Эй Машраби қаландар, яхшига банда бўлгил,
Ҳалвойитар тузалмас, то шакар ўлмагунча.

Буларга изоҳ бериб ўтириш ортиқча бўлса керак. Машрабнинг тил хусусиятларига таърифимизни бу соҳада А.Ҳайитметов берган баҳони келтириш билан чеклаймиз: «Машраб лирикасининг тили ўзбек адабий тили тараққиётида, ўзбек адабий тилининг жонли халқ тилига яқинлашувида янги бир этап дейилса хато бўлмас».

Машрабнинг бадиий маҳорати ҳақида сўз кетгани бонисидан пича «шеърият бухгалтерияси» (ибора Б.Содиқовники) билан шуғулланишимиз мақсадга жоиз бўлар.

Машрабнинг лирикаси фақат ғазаллар билан чекланганлиги аён. Машраб қандай маҳорат ва санъат билан ғазаллар яратга бўлса, худди шундай маҳорат билан муламмаълар, ўйноқи мураббаълар, гўзал мухаммаслар ва мустазодлар яратди. Машраб девонидан арузнинг турли вазнларида сахле мумтане (осону мумкин эмас) усули билан яратилган 190 ғазал, 30 мухаммас, 18 мураббаъ, 3 муламмаъ ва биттадан мусаддас ва мусаббаъ жой олган. Бу жуда катта хазина.

Машраб шеър санъатида ишлатиладиган ўнлаб усулардан фойдаланди. Шу усуллар воситасида ёрга ёлворди, унинг жамолини куйлади, маҳбубидан ва замондан зорланди, бадкорлардан нафратланди. Машраб шеърларининг бадиий хусусиятини белгиловчи бу санъатларнинг баъзиларини кўриб ўтамиз:

Тажоҳули ориф *(билиб билмасликка олиш):*

Дил олурга ул пари Мажнуни шайдо қилди ё?
Ақли ҳушимни олиб беҳуду расво қилди ё?
Келса ул нозукбадан юз ишва бирла жон тилаб,
Жон олурга дилбарим қош бирла имо қилди ё?

Тазод (фикрни қарама қарши сўз ишлатиш йўли билан бериш):

Дўстлар ҳолига йиғлар, душманим кўрса — кулар,
Дард кўб, ҳамдард-йўқ, душман-кўб, толеъ-забун.

Юз жафо бошимга орттурди, вафони кўрмадим,
Охири бори маломат қоматимни қилди «нун».

Тажнис (шакли бир хил сўзларни икки маънода ишлатиш):

Ҳар кўнгул мурғи учун зулфинг паришон айлаган,
Сур тўкуб ақлим қушин қилгон паришон санмусан?

Ташхис (жонлантириш):

Ҳажр шоми куйганимга куйди-ю ўртанди барқ,
Ҳам мени дарду дилимга чархи гардон йиғлади.

Муболағa (сифатни ошириб ё камайтириб бориш):

Айдим: «Санамо, қўй кафи пойинг кўзум узра!»
Аччиғланиб айтур:
«Бўлмасму фигор ул варақи лолаи хумро
Санчилса мугилон».

Иғроқ (мантиқан тўғри, лекин кузатиш имконсиз бўлган муболағa):

Ғам тоғин алам тешаси бирлан қозадурман,
Ўлгунча хаёлингни топиб кўҳикан эттим.

Ғулув ёки ғулу (муболағанинг иғроқ чегарасидан чиқиши):

Жаннат ичида гул юзинг бўлмаса оҳ тортаман,
Тўби куюб, фано бўлиб, чашмаи кавсаринг куяр.

Саволу жавоб:

Айди: «Не тиларсан?» Мен дедим: «Шамъи жамолинг!»
Кўрсатти юзин мақсуд ҳосил эта қолди.

Ташбеҳ (ўхшатиш):

Мижам жоруб этиб кўз косасила сув сепай, дерман,
Биҳишти ади ёнглиғ соз этмак ихтиёрим бор.

Ёпиқ ташбеҳ (ўхшатиш қўшимчаларсиз келтирилади):

Ёвуқ эрур андешаи хуршиди жамолинг,
Жон гулшанига лолаву сарву суманимдур.

Шартли ташбеҳ (ўхшатилувчи «гар», «агар» қушимчалари ёрдамида ўхшатилади):

Боги ишрат ичра сан йўқ-бир тиконсиз кўзга гул,
Гар хаёлинг ўлмаса кўнглим эрур байтул-ҳазан.

Тенг ташбеҳ (ўхшатишлар ёнма-ён, қўшимчасиз келади):

Икки рухсоринг қизил гулдурми ё барги суман,
Донаи райҳон — қаро холу хатинг-саҳни чаман.
Сийм тан, гул пираҳан, ширин сухан, нозик бадан,
Одамисан ё парисан бу назокат бирла сан,
Хурмусан, ғилмонмусан, жаннатмусан, ризвонмусан?

Ташбеҳи тафзил (қиёсидан қониқмай иккинчи сатрда ўшанга қайтиб ўхшатилувчини сифатдан устунлигини таъкидлаш):

Юзунгни офтобини кўруб ҳайрон бўлуб қолдим,
Фалакка қўл узотиб шамси анварни олиб бўлмас.

Сажъ (ички қофия — оҳангдорликни ошириш учун қўлланилади):

Уйқуга юз имо қилиб, ваъдани доимо қилиб,
Сўнграсига жафо қилиб, куйдирувчи имонмусан?

Мумтоз шеъриятимизда ўттиздан ортиқ шеър санъатлари бор. Буларнинг аксариятига Машраб девонидан мисоллар топиш мумкин. Юқорида қилинган кичкинагина уриниш бунга мисол бўла олади.

Энди Машраб муҳаббат лирикасининг энг гўзал мисралари ва латиф байтларини банд қилган маҳбуб билан Машраб ўртасидаги мулоқотларга мурожаат қиламиз.

Девоннинг варақларини ағдариб, ғазалдан-ғазалга ўтиб борган сайин ошиқнинг ёрга муносабатида билинар-билинмас из қолдириб ўтган сюжет чизиғи (шартли сюжет чизиғи) кўзга ташланади. Хўш, бу шартли дегани нимаси? Чизиқнинг бошланиши қаерда?

Одатда бир бутун тўпламда, аксарият ғазалларда сюжет бўлмаслиги сабабли ҳамда девоннинг охиридан бошига, ўртасидан охирига тортилган мазмун, ғоявий боғлиқликни, сюжетни ўзимиз тасаввур қилганлигимиз учун шартли деб оламиз. Чизиқнинг бошланиши ошиқ, яъни Машраб ёрини кўришида, кўрган онидаги ҳолатида. Машрабни рўсиёлиғи, беҳуду расволиғи ҳам сарви хиромонининг зулфи паришони-ю, чашми сиёсига кўзи тушишидан бошланади:

Зебо санамим йўл уза кўргач тура қолдим,
Наззаросидин маҳв бўлубон ўлтура қолдим.

Ёки:

Ногоҳ кўрунуб, жилва қилиб ўтти паризод,
Багримни қилиб қон,
Фурқат ила гам даштида дил айлади ношод,
Ул ваъдаси ёлғон.

Ногоҳ кўринган паризоднинг кўйида шоир девона бўлиб қолди. Аршнинг шаҳбози эса ошиғига дин билан дунёга алишадиган бир жилва ҳам қилди, ваъдаи ёлғон ҳам берди-да кетди.

Машраб энди унинг кўйида хор-зор:

Кел, эй дилбар, баён айлай сенга бир-бир жудолигни,
Ки шояд раҳм этиб солсанг ўзунгга ошнолигни.

Ёки:

Кошки, юзунгни кўрмасам, бўлмагай эрдим интизор,
Раҳм эта кўр бу ҳолима, ошиқи беқарор ўзум

Ғам дарёсига чўмган шоир ўзига дардкаш излайди:

Дод айлаб ёрнинг куйида юрган бормукин?
Тун саҳарларда қўпиб рози дил айтгон бурмукин?

Ёки:

Май ичиб Машраб азалдин, маст кетти оқибат,
Жонни бермасдин бурун жононни кўргон бормукин?

Ночор қолган ошиқнинг ўзига-ўзи далда беришдан бошқа чораси қолмайди:

Ёр юзини кўрай десанг, васли била бўлай десанг,
Ризо керак қазосига, сабр керак балосига.

Ситамгарини соғинган Машраб унинг ҳусну-жамолига мадҳиялар ўқиб излайди:

Шўх чашми ҳуснат аз бало нишон дорад,
Абрўи ту дар мужгон — тир дар камон дорад.

Ёки:

Эй ёр, сени лаъли лабинг қанди асалдур,
Ҳар бир боқишинг тийри бало жонга халалдур.
Рум халқини Занг этти асиру не масалдур,
Савдои сари зулфинг учун неча маҳалдур,
Жон кишварини буздиму зеру забар эттим.

Ниҳоят санами унинг ҳолига раҳм қилди:

Тун оқшом дилбари раъно бошима бир йўли келди,
Мани кўрди ўзум телба, юзумга боқтию кулди.

Ёки:

Вафодорим, дедим, охир дамида бевафо бўлди,
Билолмайман не айб кўрдики, ул мендан жудо бўлди.

Дилбари бир зум келди-ю, уни яна тарк қилди, ҳажр оловига ташлаб кетди:

Эй мусулмонлар, нетай, мен ёрдин айрилмишам,
Фитна чашму шўхи хуш рафтордин айрилмишам...

Ёр куйида икки дунёдан кечган Машрабга руи зибоси ташлаб кетгач яшаш не даркор?! Фанодан тамом кечиб боқийликни ихтиёр қилди:

Бориб айтинг ўшал зебо санамга: «Ёринг ўлди» деб,
«Сени ҳажрингда куйган ошиқи дийдоринг ўлди» деб
«Тешилган тийри гамдин сийнаси афгоринг ўлди» деб.
«Ғарибу хаста-ю ҳажру фироқу зоринг ўлди» деб.
Агарчи вақти ишрат келмади, вақти азо келсун.

Тортиб келаётган сюжет чизиғимиз узилдими? Йўқ! Бу чизиқнинг гоҳ баланд, гоҳ паст бўлсада ўз йўли бор. Шартли сюжет чизиғини девондаги ҳамма шеърлардан олиб ўтиш мумкин.

Ниҳоят Машраб маҳбубининг жабру жафосидан ғариб нотавон, гадо аҳлига султон бўлиб, дин билан масжидни сотди ва бошини Мансури Халлождек дорга тутди.

Шартли сюжет чизиғи ҳавода муаллақ қолди...

Шарқда «Шоири абу маъоний» — «маънолар отаси» номини олган Мирза Абдулқодир Бедил ўзининг бир фахриясида лирика, хусусан Шарқ лирикаси ҳақида шундай айтган:

Дар пардаи сози мо наво бисъёр аст,
Айбу ҳунару рангу сафо бисъёр аст.
Ҳоҳи кафк гиру, хоҳи гавҳар бардор,
Мо дарёму мавжи мо бисъёр аст.

Таржимаси:

Бизнинг соз пардада наволар кўпдир,
Айбу ҳунару рангу сафолар кўпдир.
Истасанг кўпик ол, истасанг гавҳар,
Дарёмиз, бизда мавжу-ҳаволар кўпдир.

Шунингдек Машраб ҳақида ҳам, унинг лирикаси, ғоялари ва бадиий маҳорати ҳақида ҳам муайян бир мақолада якуний фикр айтиш — имкони бўлмаган нарса. Бу хайрли ишни шу ҳақда ёзилаётган ва ёзиладиган илмий ишлардан умид қиламиз.

1980

ЮРАКНИ ЎПАДИ МОМОГУЛДИРАК

БИРОР УРУҒ АЙМОҒИМДИР

Дўстим, кўп кутдим, келмадинг, келар бўлсанг фурсатини билмадинг. Неча кундир кўнгил хирмонида фикр совураман, ҳайдар-о ҳайдар деб назм шамолини чақираман. Ёнимдан бир ўтгувчи йўқ, хирмонга барака дегувчи йўқ. Кўнгил хирмонимда ҳайрат ғарамини уйдим, сочилмасин дедим, тўкилмасин дедим, устига дардим суприсини ёпиб қўйдим. Мактуб — кўнгил карвони дедим, қалам тиғини унинг сарбони қилдим, хуржунлари кўзини сўз донига тўлдирдим, довот — туясини сафарга кўндирдим, ҳаё-ҳайт деб сенинг фикрлар салтанатингга йўлладим, тафаккур карвонсаройини оч, ақл тарозуси билан ўлча, билим омборига тўк, устидан хотира эшигини ёпиб, мангулик саркардасига дарбонликни топшир.

Сўзим билсанг шундайин, олтин кўмган ердайин, ёвга армон шердайин, унут бўлмас йилдайин, қорадан оқни, тўқдан очни, йиғидан кулгуни, урушдан омонликни, милтиқдан кетмонни афзал билган, овози бўғилганда бармоғи билан куйлаган, қўлига кишан тушганда юраги билан сўйлаган одам ҳақида.

Оламнинг қора тунида ёруғлик тўфони қўпганида, сўягига пичоқ етганлар қулликнинг занжирига калит солганида, сиртмоқ бўлган арқонлар болага алвонж бўлиш орзусига тушганида дунёга келган одам ҳақида.

Эй дўстим, у ёғини сўрасанг, уруғи ўзимизга чатишган, тили билан тилимиз қайишган, бели белимиздай майишган, кўнгли кўнглимиздан сув ичган, сози дардли созимиздай, кўзи ёшли кўзимиздай, тузи еган тузимиздай қардошимиз ҳақида.

Болани — чўжуқ дейди, одамни — адам дейди, қуёшни — кунаш дейди, ойни — ай дейди, кулмоқни — гулмак дейди, юракни — юрек дейди, меҳнатни — чалишмак, дўстликни — кардашлик, онани — ана дейди. Ҳай дўстим, ўйланиб қолдинг, бирор уруғ аймоғимдир, бирор оғиз маймоғимдир, куйса бирга куймоғимдир, деб ўйлаб қолдингми?

Ўйла дўстим, ўйласанг ўйингга, сўзласанг сўзингга, куйласанг куйингга арзийдиган инсон.

Эй дўстим, мактабимиз эсингдами, деразада ойнаси йўқ синфимиз эсингдами, оғзида бир тиши йўқ адабиёт муаллими эсингдами, туркийдан деб шеър айтгани эсингдами, муаллифини ҳокимлар қувлагани эсингдами, ўн етти йил қамоққа ташлагани эсингдами, партадошинг Анорхол йиғлагани эсингдами, Туркияга хат ёзиб сўкканимиз эсингдами?

902 да туғилганин биласан, оти Нозим, отаси Ҳикматлигин биласан, Солоники шаҳрини ҳам биласан. Нозим гўдаклигида, бешигининг бошида, оҳанги ухлатар деб, маъниси ҳам етар деб, Жалолиддин Румийнинг, комиликда сўфийнинг маснавийларини бобоси ўқиб берар экан. Нозим гўдаклик зинасидан болалик зинасига кўтарилганда, ҳаёт бозорининг турли расталарига кўз ташлабди, бобоси билан дарвешларнинг зикрида иштирок этибди, қадим меъморчилигидан баҳра олибди, бир замон сураткашлик ҳам ихтиёр этибди, бир замон сўфийлар ашъорига ошно бўлибди...

Аввал Истамбулдаги мактабда ҳарф танибди, сўнгра Галатасаройдаги лицейда Товфиқ Фикратни танибди, ундан кейин Ҳейбелидаги ҳарбий денгиз мактабида ўқиб хорижликларнинг тазийқини кўрибди, денгиз зобитларининг олий мактабида талабаларнинг исёнига бош қўшибди; ҳайдалибди. Тўққиз юз ўн саккиздаги Антанта билан битимдан сўнг Туркия қўғирчоққа айланибди, бошида ақли, кўксида ғурури бўлганлар, юрагида ватанига севги бўлганлар бир бўлибди, хорижликларга қарши пинҳона миллий кураш бошланибди. Дўстим, бу ёғини эшит, шуларнинг ичида Нозим Ҳикмат ҳам бор экан.

Туркияда миллий озодлик қўзғолони тўлқин урибди, бу тўлқин Ойдин, Клики шаҳарларидан фаранг қўшинларини ювиб ташлабди, э сўрама, бир алғов-далғов замон бошланибди.

Йиллар ўтибди, Нозим Ҳикмат қалами қоғозга татапоя бошлабди, унинг назм оламида тонг отибди, ёзган бир-икки шеъри ҳукмдорларнинг тишига тегибди, Анқарага борган экан қувишибди, Болуга келибди, ундан Анатолияга келибди, дўстлари билан маслаҳатни бир ерга қўйибди, 921 да бир кемага гизланибди, Батумига юзланибди, ана-мана дегунча Масковга келибди.

Қолганидан ўзингниям хабаринг бор, дўстим. Айтаверсам гапи кўп, санайберсам хислати, қилган ишини ёзай десам улай-булай китобга сиғмайди.

...Дўстим, кўриб турибман, тилингни ўқловдай қилиб танглайингга кўтардинг, пастга туширсанг тагидан нордон гап сачрашини ҳам биламан, қуруқ қошиқ оғиз йиртадими-ей, бир нима дейсан-да. Нозим Ҳикмат 950 да қамоқдан чиққач, Масковда яшаганин биласан. Ана, Масков ҳажв театрининг бош режиссёри В.Плечук 962 да ёзган экан: «Н.Ҳикмат Москванинг рўйхатида, лекин уни Москвадан топиш қийин: бугун у Варшавада, эртага Венада, индин уни Жаҳон Тинчлик Кенгашининг сессияси кутади, ундан кейин Шарқда — Осиё халқларининг илғор намояндалари конгрессида; сўнгра Гаванага учиши керак, балиқчилар меҳмонга чақиришган. Нозим ҳақ ва озодлик учун курашаётган одамлар бўлган ҳамма жойга боради».

САТРИ БОР — ШҰЪЛАДАЙ

Дўстим, сен билан кунни тунга, тунни тонгга улаб истеъдод ҳақида, шеър ҳақида кўп тортишганмиз. Бир-иккитасини хотирингга келтирай. Эсингдами, айтувдинг: Истеъдод — киши онгида табиат, вазият, меҳнат ва муҳит биргаликда қурган суҳбатдир. Нозим Ҳикмат -гўзал суҳбат.

Бир хил шеър бор, балиқ кабидир: ҳайрат уммонида бир умр шиддат билан сузиб юради. Нозим Ҳикмат ана шундай.

Бир хил шеър бор, қўл каби: дағал, қадоқли, иссиқ, кўришсанг, қўлинг уялади, бошингни силаса, йиғлагинг келади. Нозим Ҳикмат ана шундай.

Бир хил шеър бор, булут кабидир: бўлар-бўлмасга йиғлайди, шамол ҳайдаган тарафга кетаверади. Нозим Ҳикмат ундай эмас.

Бир хил шеър бор, лочин кабидир: хаёл осмонида қанотларини ёзиб мағрур парвоз қилади. Нозим Ҳикмат ана шундай.

Бир хил шеър бор, маймун кабидир: найрангбоз, беқўним, дарахтдан дарахтга сакрайди, кўзларида таъма ўйнайди. Нозим Ҳикмат ундай эмас.

Бир хил шеър бор, гулобга ўхшайди: сархуш қилади, ичган сайин руҳинг ташналиги яна ортади. Нозим Ҳикмат ана шундай.

Бир хил шеър бор, қон кабидир; кесилган бошнинг ўрни кабидир: юрагингга олов беради, қасосга чақиради. Нозим Ҳикмат ана шундай.

Дўстим, унинг шеъри ҳақида гапир дерсан, шеърининг ўзидан орттириб бир нарса деб бўладими, гулни ҳидламаган одамга «иси уйтади-буйтади» деган билан ҳидлагандай бўладими. Сатри бор, қасосдай: ўч олади; сатри бор, мўъжиза: ҳайратга солади; сатри бор, онадай: таскин беради; сатри бор, фарёддай: йиғлайди; сатри бор, машъалдай: йўл кўрсатади. Эшит дўстим:

КАРАМ КАБИ

Ҳаво қўрғошиндай оғир!!!
Бақир,
Бақир,
Мен ҳам бақираяпман!

Келинг қўшин, қўшин, қўшин
Бўлиб келинг,
Қўргошин эритмоққа.
Мен
Сизни
Чақираяпман!
Биттаси айтадики:
— Мунчалар бақирасан
Ўз овозинг ўтидан куйиб кул бўласан!..
«— Даард
Кўп
Ҳамдард
Йўқ.»
Юрак
Ларинг
Қулоқ
Лари
Мунчалик кар
Мунчалик кардир ахир
Ҳавода қўргошин оғирлиги бор...
Мен унга жавобимда
Шундай деб айтаманки:
— Карам
Каби
Ёна,
... Ёна,
Ёна,
Кул бўлсам бўлақолай!
Мен ёнмасам,
Сен ёнмасанг,
Биз ёнмасак,
Қандай
қилиб
Қоронғиликлар
Ёруғликка чиқар!

Ҳаво эса тупроқ каби гунг, вазмин
Ҳаво қўргошин каби оғир!!
Бақир,
Бақир,
Мен ҳам бақираяпман
Келинг, қўшин, қўшин
бўлиб
қўргошин
Эрит —
кани
Мен
сизни
чақираяпман.

Пабло Неруда эсингга тушмадими, Агустино Неттони хотирламадингми, Виктор Харанинг овози эшитилмадими, Владимир Маяковскийни, Ғафур Ғуломни эсламадингми, Юлиус Фучикнинг, Витеслав Незвалнинг, Муин Бсисунинг нафасини сезмадингми!..

КИМЛАР БОРЛИГИНИ СЎРАМА

Дўстим, энди очгин кўзингни, ютгин айтар сўзингни, маҳкамроқ тут ўзингни, бир чўққига чиқамиз, айланмасин бошинг, бир уммонга шўнғиймиз, қайтиб қолмасин нафасинг, бир омонат дунёга кирамиз ҳаёт билан ўлим ўртасида чегара йўқ, бир ажойибхонага кирамиз, инсонлик билан ҳайвонлик фарқи бир ҳовуч гилосга қолган, бир қиморхонага кирамиз, пул ўрнига одамларнинг умри тикилган, бир гулхонага кирамиз, маймунлар пайҳонгарчилик билан овора.

Биласан, Нозим Ҳикмат Бурсада — турмада, соқчи қараб турса-да, мушуклар қуршовида, бирор овоз чиқмасам-кирмасам бўлган жойда, қуёшдан панада, бошлага-

ни 939 санада бир китоб ёзди, «Инсон манзараларн» деб ном қуйди. Ўзи айтди: "шеър йўлини амал қилдим, ҳосилим сиғмади, насрнинг, драманинг, кинонинг ҳунаридан қўшдим".

«Бу китобда сиз дунёга машҳур ёхуд қўшниларидан бошқа ҳеч ким танимайдиган кишиларнинг таржиман ҳолларини ўқийсиз».

Бу китобни ўқидим, юрак дарбозасига қон сачради, оғриди, кўнгил даштимни тақдирлар карвонлари чангитиб ўтдилар, чарчадим, сўзу фалсафасининг шароби тахир экан, ичдим, кўзимдан ёш чиқди, ерга эмас одамларнинг юрагига узоқ вақт кўмилган экан, қиёмгга етган экан, ичдим, олов жонимга ёхуд жоним оловга тушди, билмадим. Дўстим-а, дўстим, ўзингга аён, китоблар бор, нечасини ўқисанг, шунча умр кўргандай бўласан, тақдирлар бор, эшитсанг, китоб ўқиб ўтирганингдан уялиб кетасан.

Бу китоб бир сатри билан одамнинг алғов-далғов ичиниям, ялтираган ташиниям, юриб келган йўлиниям, туриб қолган чўлиниям кўрсатиб беради:

Ҳалил ўқир экан китобини
Кишиким, — деб ўйлади бирдан, —
сендан омоч ясаймиз кишанимнинг темири.

ёки

Вагонда Басрининг қаршисида нозиккина букри киши ўтирар... Фақат дўрдоқ лабларга ўроғлиқ оғиз бир даҳшатли сўкиш сақлар ичида бесас. Шундай сўкишким, товушга айланмаган, айлана олмас.

Ана санъат, яна ҳақиқат, ана ҳаёт, дўстим.

Бу китобнинг ичида кимлар борлигини сўрама. Ўзинг билган қул Сафар ҳам бор, анор «ўғриси» Туробжонам бор, сигирини ўғирлатган Қобил бобо ҳам бор, сартарошга бошининг кали учун пул бермаган Қори Ишкамбаям бор, ошқовоқни «яхши кўрган» Солиҳ махдум ҳам бор, ўлик жон харидори Чичиков ҳам бор, ҳаёти билан шинелининг баҳоси бир бўлган Акакий Акакевич ҳам бор, одам зотига оралаган илон — Яго ҳам бор, жиянининг қонига лаб қўйган Мирзакаримбой ҳам бор, кўнглининг айвони қоронғи Саллабодрок амаки ҳам бор, танадаги сўнадай Баширжон ҳам бор, э дўстим, буларнинг ўзи бўлмаса, акаси бор, укаси бор, ўзи бор, кўзи бор, ундайлардан беш юзи бор.

Бу китобнинг қамровидай қамров, сўровидай сўров борми, дедим, ўйловидай ўйлов борми, дедим, бор экан, дўстим-а, дўстим, молингни сот, жонингни сот ўшаларни ол экан, ўқи экан. «Рамаяна»ни ўқидим, кўнгил боғимдаги майсалар энтикди, «Манас»ни ўқидим, юрагим деворида овози акс садо берди, ичимда, бизнинг Алпомишга дов келолармикан, дедим, Гўрўғлини эладим, дилим ҳуррам бўлди, Дантенинг «Илоҳий комедия»сини ўқидим, тафаккур қўҳига хаёл тулпорларим чиққунича чарчади, ҳайрат боғига кириб қолдим, Гётенинг «Фауст»ини ўқидим, теранлик уммонининг тўлқинларида юздим, Толстойнинг «Уруш ва тинчлик»ини ўқидим, Болконский билан булутга қараб ётдим жанг майдонида, Безуховнинг ёнида турсам ҳам, бўрига тегинмадим ов майдонида, ҳозир наср дарахтлари гуллаган юртларнинг одамларини ўқидим — Маркесни, Кортасарни, Карпентьерни, Борхесни, Жойсни... маза қилдим, ҳавасим келди, ўзимизда йўқлигидан орим келди. Санаганимнинг бариси, ёши билан қариси, кўнгил фазилати, қаламининг хислати бир мисқол-бир мисқолдан Нозим Ҳикматда жам экан, Нозим Ҳикмат ҳам бир мисқол-бир мисқолдан уларда бор экан. Ҳаммаси бир умумий хислатга эна экан — аввало ИНСОННИ севар экан, кейин МИЛЛАТИНИ, севар экан, ундан кейин эса ЁЗУВЧИЛИГИНИ тан олар экан.

БАҲАЙБАТ ЎРГЧИМЧАК ЭСИНГДАМИ

Ҳей дўстим, Нозим Ҳикматни сўрадинг, қилган ишини санайверсам бармоқ тугул саноқ етмас, эшитган билан қулоқ тўймас, лекин ҳеч бирови беиз кетмас. Нозим Ҳикматнинг гўзал-гўзал шеъри бор, ажиб-ажиб романи бор, тўртов бешов хушоҳанг достони бор, жажжи-жажжи эртаги бор, ё ўн тўққиз ё йигирма пьесаси бор.

Дўстим, сен билан театр ҳақида, драма ҳақида хўп гаплашганмиз. Ўзингга аён, пьеса дегани томирда кўпирган қондай, тўлғаниб турган жондай, тубсиз уммондай, тандирдан узилган нондай бўлади. Пьеса бир ҳалол афсунгардир: йиғлайди, кулади, чақиради, ундайди — кўнгил қўрғонининг дарвозасини очади, юракни ташқарига олиб чиқади, қанот беради, учиради. Биласан, Нозим Ҳикмат бир дам ором билмади, бирор жойга бўйнини эгмади, қалам билан қоғозини ҳеч ҳолига қўймади, майдонини ноумидга бермади, иллатлар билан тиним билмай олишди, эзгуликнинг лойини қорди, инсонийлик қасрига ижод ғиштларини терди. «Бекат», «Иван Иванович бормиди, йўқмиди», «Сабоҳат», «Туркия ҳақида ҳикоя», «Унутилган одам», «Бир ишқ афсонаси», «Ажал шамшири», «Юсуф ва Зулайҳо» пьесаларини шу мақсад йўлида ёзди.

«БОШ ЧАНОҒИ»

932 да Истамбулда бир китоб чиқди, оти — «Бош чаноғи», муаллифи — Нозим Ҳикмат. Пьесасининг мағзида ётган нарса нима, дерсан, э, сўрама, дўстим: пулнинг жамиятни бузиши, одамни одамдан узиши, номус борми, ор борми, илм борми, фан борми, юрак борми, қон борми, баринниг устига пулнинг чиқиши, товони билан тепиши ҳақида. 960 да Радий Фиш ёзди: «Бош чаноғи» пьесаси «доллар демократияси» тарафдорларига қарши турк адабиётида берилган биринчи зарба».

Ҳей дўстим, бунга қара, воқеа кечган шаҳар ҳам — Долларян. Юз берган савдо бундай: Далбанезо деган доктор қизи билан яшайди шул шаҳарда, тиф давоси устида ишлайди ҳам тунда, ҳам саҳарда. Тажрибасини қизида ўтказган, қора чақасини ҳафтадан-ҳафтага етказган. Бад ниятдан, фирибдан, олди-бердидан, сиёсий иқтисоддан бехабар. Қўшниси бор Педро — исёнга мойил; қўшниси бор Дуг Жин — шоир. Далбанезо машҳур бўлди, шифохона корчалонининг пайтавасидаги қурт болалади, доктортнинг олдига келди, пул ваъда қилди, келажак ваъда қилди, авради, олти ой молларимни давола, бари кейин, деди, доктор кўнмади. Бу орада нашриёт хўжайини келиб шоирни авради, пул ваъда қилди,келажак ваъда қилди, бешарм суратлар остига шеър ёзиб бер деди, шоир тайсаллади, кўнди. Корчалон докторга яна келди, авради, Дарбанезо пулсиз, иложсиз, қизининг ўлиб қолишидан қўрқиб рози бўлди. Корчалон докторга уй берди, ўй бермади, илми барҳам есин деди, шифохонамдан ажрамай деди, пул берди, эрк бермади, эркинсан деди, қадам-бақадам назорат қилди, ишқилиб, даво дорисини ясашга, қизини яшашга қўймади. Бу орада шоир ҳам «Олди-сотдини тушунмаган шоир шоир эмас» дейдиган даражага етди. Нозим Ҳикматнинг Туркия адабиёт оламида аввал дўсти кейин душмани бўлган бир одам бор эди — Пеями Сафо дегувчи эди, бу шоир ўшанинг нусхаси эди. Хулласи калом, докторнинг қизи ўлди, ўзи телба бўлди, кўчада қолди, оч қолди, дўсти қолмади, ўлди. Ўликхонада ҳам қоровул докторнинг бош чаноғини табобат мадоҳларига пуллади.

Ана, дўстим, энди ўзинг хулосани чиқариб олавер, оқибатни кўравер. Ҳайвонлик палосини ёзиб устига чиққан пул нима қилар эди, кўнглига келган номаъқулчилигини қилади, имонсизлик туғади, ёвузлик туғади, оқибатда урушниям туғади. Ёзувчи шундан аламда, ҳасратда, азобда, нафратда.

Шу пьесанинг садосидай садо, савдосидай савдо, чиққан ипнинг давомидай давом яна бир пьесада бор. «Марҳумнинг уйи». Дўстим ҳангамасини эшит: Сайфулла афанди ўлади, ўлимидан олдин банкдан пулларини олган бўлади, икки хотини пул излаган — бир-биридан шубҳада, қизининг ошиғи ҳам пулдан бенасиб қолмай деган шубҳада, э сўрама, барисиям бир-биридан шубҳада. Иккинчи хотин Фархунда, эрининг устига ўзини ташлаб йиғлайди, зимдангина ўлик қўлида қолган узукни бурайди. Бутун ҳовли алпанг-талпанг, кўзлар пул деб аланг-жаланг, топмоқ учун бурчак борми, сандиқ борми қарайдилар, ишонмасдан ҳовлиниям ковлайдилар, алам билан бир-бирларин талайдилар. Фархунданинг кўзи қонга тўлади, одамликдан тонади, шамдонини қўлга олади, ўгай ўғли Шоди ортидан боради, мол аччиғи жон аччиғи, боплаб-боплаб икки-учта солади, Шодиям таппа ўлади.

Эй дўстим, билсанг марҳумнинг уйи дегани бу — таназзул дунёси дегани, ўликка европача кийим кийдиргани бемаъни реформалар дегани, қизнинг ошиғи билан французча гапиргани қур-кўрона маданият дегани, ўгай онанинг ўғлини ўлдиргани — уруш дегани, пулнинг топилмагани, хизматкор қизнинг кетгани бундай дунёнинг охири бор дегани. Қаҳрамонларининг гапи бор — келажакдан хабар беради — «Шоди: Мен бугун ҳис қилдим, дунё чиримоқда. Бутун умид америкаликларда. Лекин Америкада ҳам ҳамма нарса бирданига қулаши мумкин», Қаҳрамонларининг гапи бор — саволингга жавоб беради — Ўлим нима? — «Жамол: Ҳаммамиз ўламиз. Аммо асосийси: қанақа ҳаётдан сўнг ўламиз, қандай ўламиз. Мана гап нимада». Қаҳрамонларининг гапи бор ҳикмат дейсан, мақол дейсан: «Севги — оловли кўйлак», «Хўроз ўлди — кўзи эса дон излайди», «Қайғу чекавериш кулфат чорлайди», «Ёлғиз яшаган ёлғиз ўлади.»

Инсоннинг хаёл боғида худбинлик нишини адл кўтариб кезинган шуҳрат чаёни бор, тишларидан бойлик оғуси томиб турган нафс илони бор, пасткашлик ва ажал тўрини тўқигувчи бадахлоқлик ўргимчаги бор, ваҳшийлик тухмини тутгучи онгсизлик калхати бор, улар ҳар дам юрак гулларини заҳарламак, виждон япроқларини сарғайтмак пайида бўладилар, софлик дарёсиуа тўғон қурмак, раҳму-шафқат булоқларини ёпмак орзусида бўладилар ва кўп ҳолда шунга эришадилар ҳам. Инсон қадрининг, муҳаббатнинг, одамийликнинг, халқнинг, миллатнинг заволи ҳам ана шундан. Инсон қавми бошига тушган кулфатларнинг, кўргуликларнинг, бахтсизликларнинг, урушнинг ота-онаси ҳам ана шулар. Дўстим, бу ёғини эшит.

Ўша чаён, илон, ўргимчагу калхатлар бир улуғ инсонни ғариб қилгани, бир тоза юракни юлиб, даррандалар олдига ташлаганидан, баланд кошонани йиқиб харобазор қилганидан огоҳ бўлай десанг, «Унутилган одам» ни ўқи.

Жарроҳ бор экан, профессор экан. Номи ярим дунёга довруқ солган, илмидан одам борки лол қолган, ҳамкасблари ҳар сўзига маҳтал қолган, газета борми, журнал борми шунинг расми билан тўлган, ўзига бир шогирд олган, хотини ўлиб бошқасини олган экан. Хотин экан ҳиллали, қора хаёл каллали, ёлғонларкан эрини сизлаб-сизлаб, шогирд билан кўзлашаркан гизлаб-гизлаб, сўзлашаркан сизлаб-бизлаб. Буни кўрган жарроҳ кўнгли озорли экан, хаёлида қўним йўқ -бозорли экан, ғам чекаркан, хўрсинаркан зорли-зорли, қалби билан шуҳратини кўрар экан айри-айри. Қизи бир кун отасига ёрилибди, севганимдан ҳомилам бор, олиб ташласанг нетади, биров қилса, сенинг обрўйинг кетади, илму ишинг охирига етади дебди. Отаси кўнибди, болани олар вақти қизи ўлибди, жарроҳ полисга хабар берибди, суд беш йил маҳбуслик

берибди, беш йил ўтибди, у ҳамманинг ёдидан кўтарилибди, жарроҳ қайтибди, ҳеч ким танимабди, уйига келибди, шогирд билан хотини қўша пишган мевадай, масиқан тевадай бўп яшаётган экан. Жарроҳ «унутилганлар қаҳвахонаси»ни гўшанишин қилибди, бир замонлар кўзини даволаган боланинг онаси танибди, холос. Унутилган жарроҳ уйқудан маҳрум, йиғлай деса кўзи ёшдан маҳрум, пулу шон-шуҳрат дунёси унутган, фақат дарду алам уни унутмаган... Қабр каби торлик, бир ютум меҳрга зорлик...

Дўстим, Кафканинг «Эврилиш»и эсингдами, Григор Замза эсингдами, пул, разолат туққан қабоҳат эсингдами, одамзод унутган, калта оёқчалари билан шифтга осилиб турган, қорнида косаси бор Григорнинг кўзлари билан эшикка қараб турган баҳайбат ўргимчак эсингдами?

«АЖАЛ ШАМШИРИ»

Кўзлар ёрилади — Отилар нигоҳ — оп-ойдин қонлар,
Осмон йиртилади — Шовуллаб тўкилар тип-тиниқ кунлар,
Фурсат қуйилади пиёлаларга, Боғларда соврилар пишган
шамоллар, Булоқларда чўмилар ҳар тун — Дарахтда ин
қурган юлдузлар, Тоғлар гул каби очилар — Масофалар чи-
қади учиб, Мусичалар эртак айтади — Бекинмачоқ ўйнар
майсалар, Дунё тўлар ойнинг ҳидига — Чақалоқлар эмар
тонгларни Ва сўрашар бир-бирларидан Савол бўлиб хуррам
болалар — Уруш нимадир? Умр нимадир? Ўлим нимадир?
Қалдирғоч қанотин ёяр туш каби, Хушбўй ҳаволарда ёяди
ўйнаб, Булутларнинг табассумида Бир ривоят қолар оси-
либ — «Ажал шамшири».

Меъмор билан хотини дастурхонда нону об, муҳаббатдан шавқиёб, бир умрда икки боб бўлиб ўтирганда, меъморга ёшликдаги дўстидан, ўтмишнинг кам-кўстидан хат келади. Хатда алам бўйли ривоят, ситам рангли ҳикоят:

Бир шаҳарда одамлар бор экан, олтини бўлса ҳам олтинга зор, бирининг кўзи бирига дор, яхшиликдан кўнгли безор, юраклари бир мозор, кўмилган номус билан ор, ҳаётлари бир чайқов бозор. А.Б. деган бир бола бор экан, мусичадай беозор. Иши ҳеч юришмаган, биров билан масала суришмаган, ғурурим деб майдон қуришмаган, омад билан ўтириб кулишмаган. Боксёрга эрмак, аптекачининг ўғли тупламагига кўлмак, иши хўрликка нишон бўлмак, орзуси оқ қўйга минмак экан. Бензинчининг қизи уни севган, у эса судьянинг қизини кўнглига меҳмон қилган экан. Аптекачининг ўғли ҳам судьянинг қизини олиш пайида, юрган жойи қора ишнинг лойида экан. А.Б. ҳамён кўрибди, ундан олдин биров олибди, боксёр билан аптекачининг ўғли бир-бирига қасд қилибди, ўртада А.Б. ўқ ебди, ярадор бўлибди. Судьянинг қизи отасига айтибди, ўқиш топибди, А.Б. шу ўқишга — учувчиликка жўнабди. Таътилга келибди. Аптекачининг ўғли судьянинг қизини оларман бўлиб ётган экан, А.Б. энди ўзгарган экан, сўзидан қайтмас, бировнинг гапини емас, ҳаққини бермас бўлган экан, қўймапти. Судья бўлса уни хоҳламабди, аптекачининг ўғли фойдали экан, севги билан инсоф фойданинг орқасида қолган дунё экан. Эртаси А.Б.-ни жосусликда айблашибди, йўқ ердан сурат борми, рўйхат борми, харита борми, пеш қилишибди, қиздан умидингни узсанг, поксан дейишибди; кетибди бечора. Қизнинг ўзи олдига борибди, бола кўриш мумкин эмас бўлса ҳам бир замон ўтиб ҳомила бўлибди, қорнини ёришибди, болани олишибди, ўлик экан. А.Б. азоб тортибди, айб менда дебди, қиз, бола сендан эмас дебди, ўлибди. Воҳ, воҳ дўстим, А.Б.нинг виждони ит бўлиб юрагини тишлабди, шубҳаси мушук бўлиб талабди, ўзини қўярга жой топмабди, боксёрдан, аптекачининг ўғлидан сўрабди, бола қайси биринг дан дебди, улар тонишибди. А.Б. ўз гўштини ўзи емоққа тушибди, одам зотидан ихлоси қайтибди, инсонликдан ҳайвонликка қайтибди, ваҳ-

ший бир офатга айланибди. Шафқатни ғазабдан паст қилибди, ҳаммадан ўч олмоққа қасд қилибди, атом бомбаси бор самолётга ўтирибди, меъморга хат битибди, роса саккизда сизлар турган шаҳарга ташлайман дебди, меъмор билан хотини оловга тушгандай, михга яланг оёқ чиққандай бўлиб хатни саккизгача ўқиб бўлишибди, самолётнинг овози эшитилибди, келибди, меъморнинг хотини чинқирибди... эшик очилибди, А.Б. кирибди, ташлолмадим, дебди, йиғлаб юборибди...

Дўстим-а, дўстим, пешонангдаги тўп ажин ёзилиб кетдими, кўзингга уруш туғувчи ялмоғиз кўриниб кетдими, хаёлингдан Бертольт Брехтнинг «Кураж она ва болалари» юриб ўтдими, «Хиросима болалари»[1] кўзингдан чопиб ўтдими, бу замон «якка тақдири ҳаммада, ҳамманинг тақдири яккада» замонлиги ҳақидаги фикр юрак дарвозангни яна чертдими...

Юракни ўпади момогулдирак — Чақмоқ чақилади гуллар сочилар — Хаёлнинг умидвор замбуруқлари, Қалдирғоч ҳидига тўлар бешиклар — Қиқирлайди йиллар энтикиб, Ҳовузларда тип-тиниқ ҳаёт Балиқларни боқади қушдай, Ойдин нурлар майин сизилар Юракларнинг қабоқларидан, Чайқалади аробаларда Яйловларда улғайган қўшиқ — Жавоб бўлар ҳув саволларга, Оқ кабутар қанотин ёзиб, Ҳазиллашар варраклар билан Ва куларкан юмшоқ тумшуғи, Хушбўй ҳаволарга экар дунёни: Ҳаммаси эртак эди, Ҳаммаси эртак эди, Ҳаммаси эртак эди...

1983

[1] *«Хиросима болалари» — япон фильми*

ФИКРЛАЁТГАН СУРАТЛАР

Ҳақиқатан ҳам дунё қўғирчоқбозу бизлар қўғирчоқми? Нега дунё бу қадар мубҳаму бетартиб, ўйину найрангларга бой? Нега нолаю табассум, эзгулигу ёвузлик, нуру зулмат ёнма-ён? Бу шаклсиз шаклни бузиш мумкинми, БУЗИШ МУМКИН БЎЛМАСА инсон нега фикрлайверади, хаёл сураверади? Яна шу хаёлу тасаввурларини сўзга, оҳангга, рангга эвириб қисматдошларига юқтиришдан чарчамайди? Уларнинг ҳам тафаккурини безовта қила олганидан, ўзини ўзига кўрсатиб ҳайратлантирганидан, биз кимиз, қаердан келяпмизу, қаерга боряпмиз, деган саволларга рўпара қўя олганидан завқланади, масту мустағрик бўлади? БУЗИШ МУМКИН БЎЛСА-ЧИ, нега унда бузолмайди, яна хаёл сураверади, фикрлайверади, нажот қаерда, Инсоннинг ўзидами ёки Худоданми, ёки тақдири азал бетаҳрирми, дея саволлар кўзгусини ўз қалбига, қисматдошлари қалбига тутаверади? Одамзоддаги бу безовталикдан мақсад не, нима демоқчи, қайси дунёларга бошламоқчи?

Даъфатан бу овоз, бу нидо, бу саволлар сиз тикилиб турган суратлардан отиляптими ёки пичирлаётган, табассум айлаётган, йиғлаётган ранглар ҳосиласи ўлароқ ўз қалбингиз пучмоқларидан, тафаккурингиз қабатларидан ситилиб чиқаётибдими англолмайсиз. Сониядан сўнг мусаввир сизни аллақачон ўз дунёсига олиб кирганини, хаёлингиз унинг хаёллари, дардингиз унинг дардлари билан чатишиб, қўшилиб, уйғунлашиб кетганидан «хабар топасиз». Ва ранглар ва тасвирлар фикрлаётганини кўзларингиз билан эшита бошлайсиз. Беихтиёр нигоҳингиз суратлар ичидан мусаввирни излай бошлайди...

Истеъдодли мусаввир Бахтиёр Тўраевнинг рангтасвир санъати оламига кириб келганига ва ўз ўрнини топиб олганига ўн йилдан ошди. Ушбу ташриф шовқин-суронларсиз, олқишу қарсакларсиз бўлди. Вақтни жамиятга ўзини исботлаш учун эмас, ўзлигини излаш, ўз қалбини та-

дқиқ этиш учун сарфлайдиганларнинг ташрифи одатда ана шундай — табиий бўлади.

Бахтиёрнинг асарларини йилма-йил кўрар экансиз, унинг дунёга, инсонга муносабати қай тарзда шаклланганини, бетиним ўзгариб, чуқурлашиб борганини кузатасиз. Унинг фалсафий-мажозий асарларини ҳам, портретларини ҳам, саҳна безакларини ҳам «шунчаки томоша» қилолмайсиз, ҳар бир шакл, ранг — тимсол, улар фикрлайди — тинглашга маҳкумсиз, асарни узоқ-узоқ «ўқийсиз»: инсонга ҳеч нарса бегона эмас — хаёл, гўзаллик, эзгулик, табассум, алдов, ўйин, ёвузлик, у ҳамма сифатларнинг соҳиби, ҳамма нарсага қодир, фақат ўзини англашга қодир эмас.

Бу кечинмалардан тушкунликка тушмайсиз, ҳаётдан совимайсиз, аксинча, ўзингиз ҳам шу оламнинг бир қисми эканлигингизни, борлигингизни ҳис қиласиз, умидланасиз. Чунки Бахтиёрнинг табиатидаги ҳаётсеварлик асарларида ҳам акс этиб туради, фожеани кўрсатганда ниш ураётган эзгулик, зулматни тасаввур қилсангиз — қайсидир бурчидан нур балқиб туради, чириш ва йўқликка маҳкумликни туйсангиз — янги ҳаёт, туғилиш нишона бераётганини туясиз. Мусаввирнинг мақсади ҳаёт изтироблари, оғриқларини бир лаҳза унуттириш эмас, сизни бир лаҳза инсоний ташвишлардан чалғитиш эмас, руҳингизни парвозга чорлаш, нафратингизни безовта хайрихоҳликка айлантириш.

Бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишда юксак мақомда ижод қила оладиган санъаткорлар камдан кам туғиладилар. Бу ижодкорнинг қудратидан, руҳий қувватидан далолат беради. Бахтиёрнинг ижодини ҳам шартли равишда Театр безаги, Фалсафий реализм, Портрет, Мажозий реализм, Графика йўналишларига нисбат бериш мумкин.

ТЕАТР БЕЗАГИ

Одам ўзи — улкан саҳна. Ушбу қадим ҳулосани одамзод театр саҳнасида акслантирганига балки минг йилдан ошгандир. Буни санъат деб биламиз. Қалбчи? У ҳам оламнинг мўъжаз саҳнасими? Балки у ўн саккиз минг олам томошалари кечадиган ҳадсиз-ҳудудсиз саҳнадир. Ана шу буюк томошагоҳни театр саҳнасида акслантира олиш балки ҳақиқий санъатдир. Бахтиёр саҳнасини безаган спектаклларни кўрганда у худди ана шу мезонлар билан асар яратадиган рассом эканлигига иқрор бўласиз. У томошани аввал ўз қалбида қўйиб кўради, барча ролларни битта актёр — Бахтиёр ўйнайди. Театр саҳнасига кўчираётганда эса хаёллари қадар юксакка чиқиб бошқаради — режиссёрлик қилади. Бу муболаға эмас, унинг образлари, ранглари, шакл ва нурлар воқеани бошқаради, гапиради. Ва бу сўзлар — пьесада кечаётган воқеаларни кузатиб — мусаввирнинг хаёллари, унинг фалсафий мушоҳадалари эканлигини англайсиз.

Бахтиёр учун воқеалар эмас, уларнинг сабаблари, каҳрамонларнинг ҳаракатлари эмас, улар қисматининг моҳияти муҳимроқ. Шунинг учун ҳам саҳна безаги — декорация томошабинни фақат воқеалар ҳақида эмас, дунёнинг ўйинлари, ўзининг шу ўйинлардаги иштироки, умрининг мазмуни ҳақида ўйлашга мажбур қилади.

Маълумки, спектаклни уч ижодкор дунёга келтиради: муаллиф, режиссёр, рассом. Шулардан қай бирининг тасаввури кучли, дунёқараши бой, ғояси салмоқли бўлса, пьеса ўшанинг фикрига қурилади ва ўшанинг номи билан юритилади. Биз «Шароф Бошбеков асари» ёки «Баҳодир Йўлдошев қўйган спектакл» деган номлашларга ўрганиб қолганмиз. Лекин ўзбек театр санъатида «Фалон рассом қўйган пьеса» деб сўз юритиш ҳозирга қадар йўқ эди. Тўғри, Бримм ўзбек театри декорациясига қатор янгиликлар олиб кирди, ўз мактабини яратди. Ана шу мак-

таб таълимини олган Бахтиёр пьесани рассом ғоясига қуриш мумкинлигини исботламоқда. «Абулфайхзон», «Ёрқиной», «Қатағон», «Амир Темур» спектаклларини бемалол «Бахтиёр Тўраев қўйган спектакллар» деб аташ мумкин.

Бахтиёр ижодидаги энг муҳим ҳусусият — миллийлик. Унинг миллийлиги саҳна безаклари ёхуд қаҳрамонлар либосларидан излаш керак эмас, миллийлик унинг тафаккур тарзида, услубида, тилида. Маълумки, Шарқ санъати рамзлар ва тимсоллар санъати. Шунинг учун ҳам Бахтиёрнинг саҳна учун ишлаган асарлари ҳақида рамз ва тимсолларни шарҳламасдан гапириб бўлмайди.

«АБУЛФАЙЗХОН»

Нимқоронғу саҳна ўртасидаги маҳобатли тахтга сарғиш нур тушиб турибди. Атроф қоронғуликка сингиб кетган чексизлик. Саҳнанинг олд қисмидаги бир учи дор учун ҳалқа қилиб тугилган ялтироқ арқонларнинг иккинчи учи чексизлик қаърида. Фитратнинг Бухоро хони Абулфайзхоннинг сўнгги кунлари тасвирланган пьесаси қаҳрамонлари — амалдорлар, сарой аъёнлари саҳнага чексизлик қаърidan, арқоннинг иккинчи учини тутган ҳолда кириб келадилар ва ўз арқонларини тахтнинг суянчиғига, оёқларига боғлайдилар. Томоша кечаверади, шоҳ тахтни арқонлардан халос қилиш билан овора. Арқон тахтдан жудо қилиниши билан дор шаклидаги биринчи учи одамнинг боши баравар паслайверади. Томоша сўнгида тахт қулайди ва ўрнида оловли ўпқон пайдо бўлиб, барча иштирокчиларни ютади.

Ушбу саҳна безаклари пьесада йўқ, рассом рамзларга кўчирган.

Саҳнадаги тахт — одамзод пайдо бўлганидан буён юз берган барча жангу жадаллар, фитнаю хоинликлар сабабчиси. Аслида тахт — сароб, ёлғон — охир оқибат ўзига интилганларни оловли ҳалқумига тортади. Одам саробга интилиб яшайди, умрини ёлғонга сарфлайди. Зарҳал арқон — тақдир иплари, ғофил бандалар тақдирларини тахтга боғлаш илинжида, аслида бир учида ажал -дор турган тақдир уларнинг истакларига бўйсунмайди. Муваққат ҳукмдор эса, ҳукмфармолик лаззатини ҳеч ким билан баҳам кўришни истамайди — тахтдан арқонларни ечиб ташлайверади. Дорлар пастлайверади — тахт атрофида доим ўлим ҳиди анқийди. Бу томоша, бу даҳшатли ўйин оқибатини инсон минглаб маротаба кўрса-да, такрорлайверади.

Ушбу рамзий қурилма — декорация остида ўнлаб, юзлаб тарихий драмаларни ўйнаш мумкин, моҳият ўзгармайди.

«ЁРҚИНОЙ»

Эзгуликнинг ёвузликка эркнинг қўлликка қарши курашига бағишланган Чўлпоннинг ушбу пьесаси учун ҳам Бахтиёр рамзий саҳна қурган. Воқеалар асосан ғор ичида кечади. Ғор — имконсизлик, узлат тимсоли. Дунё ярлибдики нур зулматнинг, эзгулик ёвузликнинг таъқибида. Чорасиз қолган ғор — паноҳ. Ғорнинг оғзи — қоп-қоронғу дунёга, одамзод тарихига қиёслаганда мўъжаз бир тирқиш — умид. Ғор деворидаги яна бир ёриқдан Исфахон қиличи янглиғ ой кўзга ташланади — бу ҳам орзу, адолат учун кураш ва ғалаба орзуси. Ғор қоронғу ранглар ҳалқаси ичида — бу инсоният тарихининг бизга номаълум, ноаён пучмоқлари, кўнглдан тилга чиқарилмаган, аждодларнинг авлодларга етказолмаган ҳасратлари ҳалқаси. Ғорнинг деворларида вақт қотиб қолган. Вақт билан бирга мусаввирнинг дарду аламлари ҳам, деразаларида қонранг аланга сўнмаган қасрларнинг, минораларнинг, озодлик учун жангу жадалларнинг йўқотил-

ган хотира янглиғ узуқ-юлуқ суратлари ҳам ғор деворларига гўё абадий парчинлангандай. Ғорнинг ичини дарду ҳасрат ўйган юракка, хиёнату алдовлар, жабру зулмлар вайрон қилган кўнгил уйига қиёслаш, Чўлпоннинг ёхуд мусаввирнинг қалби деб тасаввур қилиш мумкинки, воқеаларнинг ҳам шунинг ичида кечувчи ҳайратланарли топилмадир.

«ҚАТАҒОН»

(“Ўзбеклар иши” фожеалари тасвирланган пьеса. Ў.Ҳошимов)

Саҳнада улкан, маҳобатли тарози оёқларини кериб турибди. Гўё у — эй, ғофил одамзод, сенинг поку нопоклигингни, меҳру ғазабингни, савобу гуноҳингни кўриб турибман, алалоқибат ўлчагувчи менман, деяётгандек. Тарози остида эса тўртта йўл туташган чорраҳа — у йўллардан хўрлаганлар ва хўрланганлар, алдаганлар ва алданганлар, золимлар ва мазлумлар келиб кетаверади, келиб кетаверади, яна тарози остида жам бўладилар, бир-бирларига хиёнат қиладилар, таҳқирлайдилар, бузғун томоша абадий давом этади. Энг даҳшатлиси тарози ҳам бузилган, синган, у ҳеч нарсани ўлчай олмайди, томоша охиригача ғайритабиий тебраниб туради. Адолат тарозиси бузуқми, демак, қонунлар бузуқ, жамият, дунё бузилган. Тарозининг оёқлари зинага ўхшайди, нафс раққослари хоҳласалар шу зинадан чиқиб тарозининг устидан ҳам куладилар, оламни шайтоний қаҳ-қаҳа тутади.

«АМИР ТЕМУР»

(Чимкент театрида саҳналаштирилган)

Лахтаклардан тикилган улкан ер шари саҳнада муаллақ турибди. Жаҳонгирлар, фотиҳлар армони, дарё-дарё

кўзёши ва қонлар боиси ана шу ер, кимлардир уни эрмак, ўйин қилиш талабида. Балки ер учун интилганлар эрмакдир. Одамзод нимага интилганини бирор марта ўйлаб кўрганми? Улкан бир савол саҳнада муаллақ турганга ўхшайди. Ер шарининг гирд теварагига боғланган ўнлаб арқонлар заминга қадар узалиб тушган. Шоҳу гадо ҳам, дўсту душман, фарзанду волидалар ҳам ана шу арқонлардан маҳкам тутган — ер уларга, улар ерга боғланган. Қирғину босқин авж олганда издиҳом азобда тўлғонади, арқонлар чор атрофга таранг тортилиб ер шари ҳам безовта тебранади. Ер шари ичида тўлғанаётган қизғиш яшил нурлар шуъласида масжиду мадрасалар, авлиёларнинг мақбаралари тасвири акслanaверади — аждодлар руҳи безовта бўлмоқда. Саҳна узра оқ ва қора қанотли фаришталар бетиним чарх уради — эзгулик ва ёвузлик, нур ва зулматнинг абадий кураши рамзи.

«АМИР ТЕМУР»

(Термиз театрида саҳналаштирилган)

Саҳна ўртасида баҳайбат бир тугун ташланган — жумбоқ. Бу сиру синоати англанмаган, англаб бўлмайдиган дунёнинг рамзи. Инсон болаларининг оламга солаётган шўришу ғавғоларидан мақсаду мурод не эканлиги ҳам — Худодан бошқа ҳеч ким ечиб беролмайдиган саволлар тугуни. Одамзоднинг ўзи нима — бу ҳам тафаккурдаги тугун. Уни ечишга минг йилликлар, асрлар, йиллар ҳам ожиз. Тарих ҳам тугун ва жумбоқ, нималар ҳақиқату нималар ёлғон ҳеч ким билмайди. Қолаверса Соҳибқироннинг ҳаёти, орзу армонлари, кўнглидаги кечинмалар ҳамон ноаён, ҳамон сир, ҳамон тугун эмасми.

Баҳайбат тугун устида масхарабоз қўлини иягига қўйган ҳолда ўй суриб ўтирибди — одамзоднинг ўз-ўзига кулгили ҳам аччиқ киноясн. У тугунни ечиш ҳақида

ўйлаётганларни, уларнинг шу ўйларини-да масхара қиляптими?! Балки салтанатларни бузиш ва тузиш учун кўрсатилаётган жидду жаҳдлар, тумон-тумон авлодларнинг шу йўлда сарф бўлаётган умрларининг, музаффарлик шоёнлиги-ю мағлублик аламларининг, мунофиқлик ва садоқатларнинг баҳоси ана шу масхарабознинг беъмани бир табассуми билан ўлчанар. Масхарабознинг ўзи ҳам яна битта тугундир, эҳтимол.

Қаҳрамонларнинг либослари ҳам тугунни эслатади, тўғрироғи, улар ҳаракат қилаётган жонли тугунларга ўхшайдилар. Саҳнага катта-кичик тугунлар бетартиб сочиб ташланган, ўйновчилар ҳар лаҳзада ушбу тугунларга урилиб кетадилар, қоқиладилар — умрнинг саволсиз бирор дақиқаси йўқ. Томоша якунида яна шу бетартиб тугунлар осмону фалакка кўтарилади, гўё юлдузлар ва сайёраларга дўниб ранго-ранг нурлар таратади, нигоҳларни алдайди, яна тугунларни ечмоққа чорлаб аврайди.

Воқеа давомида масхарабоз баҳайбат тугунни ечиб кўрсатади, тугун очилиб гоҳ саройга айланади — ичида яна тугунлар, гоҳ ғорга эвирилиб очилади — ичида яна тугунлар — воқеалар, тақдирлар, ҳаёт ва ўлим тугунлари. Тугунни ечмоқдан маъни бормикан — бу ҳам жумбоқ, тугун. Абсурд театр — шу фикр хаёлингизга келиши билан очилган тугун яна ўз ҳолига келади, устида эса ҳамон масхарабоз қўлларини иягига тираб ўй сурмоқда.

ФАЛСАФИЙ РЕАЛИЗМ

Бахтиёрнинг ўсмирлик йилларидаги реалистик суратларида сиз дунёни, табиат мўъжизаларини ҳайрат кўзи билан қабул қилаётган рассомни кўрасиз. Беғубор, муаттар туйғулар оғушида қоласиз, гўё гуллар куйлайди, ранглардан эсаётган тоза эпкиндан кўкракни тўлдириб на-

фас оласиз («Гуллаётган сув», «Нурлар хиёбони»). Гулдондаги бир даста гул шу қадар эрка ва ўз гўзаллигидан ўзи маст ҳолдаки, хаёл суришдан чўчийсиз. Бир кунлик умрини ана шу гулларга ошуфталикка бағишлаган рангли капалаклар ҳаракатидан туйган завқингизни ичингизга сиғдирмайсиз. Гўё гуллар капалакка, капалакларнинг гулга айланиб қолгиси келаётгандай. Эртага капалакларнинг умри тугашини, бандлари қирқилиб сувга солинган гулларнинг хазон бўлишини шуурингизга сиғдиролмайсиз, гўзаллик сизни бу ҳақда ўйлашга ҳам қўймайди. («Капалак фасли»)

Талабалик йилларидаги изланишларидан Бахтиёрнинг дунёни фалсафий мушоҳада қилаётганини, суратларида табиат ўрнини инсон, унинг ички олами эгаллаётганини кўрасиз. У санъатнинг кушандаси — шакл кетидан қувиш, уни мақсаддан олдинга ўтказиб юбориш эканлигини яхши билган ҳолда ижод қилди. Мусаввир гап айтишдан, асарни ғоявий қуролга айлантиришдан қочиши лозим, нигоҳини тарихга, ғояларга мавҳум тараққиётларга эмас, ўзига яъни табиатга қаратгандагина санъат яратa олади, деган хулосага келди. Бугун, қаршимизда тасаввурларига эрк берган, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига юксакдан назар ташлайдиган, норасо оламнинг бир-биридан олис ўйинларини бир-бирига боғлаб ўз муносабатини билдира оладиган, ўзидан-да, дунёдан-да қониқмаётган, санъаткор сифатида шаклланган мусаввир турганини ҳис қиласиз.

«ЎРГИМЧАК САЛТАНАТИ»

Япроқсиз дарахтнинг бир бўлаги суратнинг пастки ва чап қисмини эгаллаган. Унга — дарахт шохида қувват ўлчайдиган асбоб, устида ин қурган мусича. Орқа томон қоронғу номаълумлик, осмон йўқ. Бутун суратни ўргимчак ини ўз оғушига олган. Даставвал шуурингизга — бу

асбоб қувватни эмас, вақтни ўлчайди, тўхтаб қолган, деган фикр келади. Абадий жимлик, умумбашарий кўрлик ҳукм сураётгандай. Қоронғу мубҳамлик — баҳайбат ўргимчакнинг кўзими?! Уфқни, осмонни тўсиб қўйган бу юҳо кўз энди қаерга тикилмоқда, ҳадемай бутун манзара ўргимчак инидан иборат бўлиб қолмайдими? Нега ипнинг толалари қизил? Қон юқими? Этни сескантирадиган тажовуз ҳисси. Сизни қочиб кетишдан, ҳаёт шу бўлса, дея узлатга чекинишдан нимадир ушлаб турибди... Умид. Умидни излай бошлайсиз. Балки бутун манзара умиддан иборатдир?! Ўргимчак салтанати муваққатдир, кўзида ўз тақдиридан ваҳима бордир, қонли толалар узилиш олдидан титраётгандир, бир эпкин, мусичанинг бир қанот силкиши кифоядир. Дарахтнинг япроқсиз, ёп-ёруғ танаси ҳадемай қоронғуликка санчиладиган нурлар инидир. Мусича инида дунёга келажак палопон илк парвозидаёқ ўргимчак салтанатига интиҳо ясар. Лекин вақт ҳамон тўхтаб турибди, юрагингиз хавотирнинг қўлларида ғижимланган... «Ушбу суратда ўзбек миллатининг шўро тузуми давридаги руҳий ҳолати акс этган». Хулосага шошилманг. Ўргимчак ини — қалбингиздаги пардадир, кўзлари юмуқ мусича — ухлаётган имонингиздир балким...

«ФУРСАТ ДАРВОЗАСИ»

Ланг очиқ нақшинкор дарвоза тепасида баҳайбат калтакесак совуқ кўзларини сизга тиғдай қадаб турибди. Дастлаб уни, уясини кимдир бузган, ватанидан жудо бўлиб янги макон излаб тасодифан дарвоза пештоқига келиб қолган саргардон махлуқ деб ўйлайсиз. Макон топмаса шу турган жойида алам ва ғазабдан улғаяр, нафратдан семирар, тишлари қасосга қайралар ва аждаҳога айланиб шу дарвозага ўт қўяр, ичкаридаги дунёга ҳам... Ланг очиқ дарвозадан кўриниб турган манзарага кўзингиз тушиши

билан хаёлларингиз пароканда бўлади, йўқ бу маконидан жудо бўлган бечора махлуқ эмас. Ичкарида эминлик ва нурга ғарқ фароғат шаҳри, масжиду мадрасаларга бой фозилу фузалолар макони, авлоду аждодларнинг пок руҳлари. Калтакесак фурсат дарвозасининг ёвуз қўриқчиси эканлигини, авлодларни адабул-абад боғламасликка қасд қилганлигини англайсиз. У ҳушёр, ҳар лаҳзада дарвозани қарсиллатиб ёпишга ҳозир. Бахтингиз — фурсат дарвозаси бир лаҳза очилганда ичкарига кўзингиз тушиб қолди.

Тўхтанг, қайрилиб кетманг, яхшироқ тикилинг, балки бу дарвоза қалбингиз даровзасидир, совуқ ёвуз махлуқ эса ғофиллигингиздир, нафси амморингиздир?! Ажаб эмаски уни ўлдира олсангиз, ичкаридаги нурга, ўзлигингизга етиша олсангиз.

«ЭРИЁТГАН ТОНГ»

Бир қаноти синиб қулаётган оққуш бўйнини кўкка чўзган ҳолда яна булутлар томон талпинмоқда. Нигоҳларидан фарёд отилаётир. Пастда, узоқларда гумбазу миноралардан иборат маъволар бу даҳшатга, фожеага гувоҳ бўлмаслик учун эриб кетишга тайёр. Дунё шу қадар азизу, парвоз шу қадар армонми? Ёки бу шиддату фиғон уяда қолган бир жуфт зурриётнинг тақдири учунми — энди уларни ким дунёга келтиради? Ҳаётга осмоний муҳаббату, қисматнинг ундан-да қудратли, шафқатсиз битигидан томирларингда қон бир зум тўхтаб қолгандай бўлади.

Нега титраб кетдингиз, балки бу сиздирсиз. Қалбингиз қаърида қанотидан айрилиб қулаб тушган қанча орзуларингиз фарёд чекиб ётибди. Не-не умидларингиз оққушнинг энди дунёга келолмайдиган зурёдлари янглиғ ушалмай қолиб кетган.

Балки у ҳақиқатан ҳам эриётган тонгдир. Эртанинг ҳам тонги бор, индиннинг ҳам. Оққуш қуёш нурларини эмиб яна парвоз қилар, полопонларини дунёга келтирар — армонларингиз армон бўлиб қолмас! Йиғлаётган ким, сизми, мусаввирми?!

ПОРТРЕТ

Бахтиёр ижодида портрет йўналиши асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг портретларини қисқача қилиб руҳий ҳолатлар тасвири деб баҳолаш мумкин. У қаҳрамонининг кайфиятини, ички дунёсини, ўй-хаёлларини асосан кўзларга жамлаб беради. Кўзлардаги тириклик, ҳаёт сизни соатлаб сеҳрлаб қўяди, нигоҳингизни узолмайсиз. Манзара ва ранглар, қўшимча шакллардан ана шу таъсирни кучайтириш учун шундай маҳорат билан фойдаланадики, натижада ўша портретни ҳеч қачон хотирангиздан чиқара олмайсиз. Гумбазлар ёнида ишланган «Гўзал Бухоро», қадимий сўзана олдида ишланган «Фарида», йиллар, кечирилган машаққатли умр юзлари ва кўзларига муҳрланган «Она», хаёлларга ғарқ «Шоира» портретларининг ана шу хусусиятлари ҳақида соатлаб гапириш мумкин. Бахтиёрнинг руҳиятини, табиатини, ҳаётга муносабатини очиб берувчи асосий асарлари унинг «Автопортрет»ларидир.

«АВТОПОРТРЕТ»

... Суратлар ичидан мусаввирни излаган нигоҳингиз сизни диққат билан кузатиб турган кўзларга дуч келади. Кўзлардаги ўжар бир шиддат сизга нақадар таниш, нақадар қадрдон. Балки бу сизнинг ҳам нигоҳингиздир. Ўн саккиз ёшда ҳаётнинг англанмаган, туманли тилсимларига дуч келганда ҳали мушоҳада дарахти илдиз отмаган

юракда фақат исён уйғониши мумкин. Туйғулар ўрта, қоришиқ ранглардан холи, томирларда фақат муҳаббат ва нафрат қонлари жўш уради холос. Кўп болали, зиёли оилада ўсган Бахтиёр турмуш ва тузум норасоликларини эрта англаганига шубҳа йўқ. Ҳақиқат ва адолат, эзгулик ва ҳалоллик тушунчалари ҳақида ҳам оилада, ҳам бадиий адабиётлар таъсирида пайдо бўлган идеал тасаввурлар ҳаёт ҳақиқатлари билан тўғри келмаётганини ҳар қадамда кўра боради: халқнинг ихтиёрига қарши бошқариб турган қўл, пахтага қул бўлган миллат, фикр ва сўз таъқиқи, хароба турмуш ва бахтли замон ҳақидаги алдовлар. Суратдаги қоронғулик, қорамтир ғиштлардан терилган ҳаёт деворини бузиб чиққан шиддатли, аламли қиёфа, деворнинг бузилмай қолган ғиштларидаги ғариб кулбаларнинг элас-элас тавири — ўн саккиз ёшли мусаввир қалбидаги ғалаёнлар, инқилоблар ҳосиласи.

«АВТОПОРТРЕТ» (1982)

Кўмирда ишланган ушбу суратда мусаввир энди сизга эмас, узоқ-узоқларга, балки ўз кўнгли тубидаги ўзгараётган манзараларга нигоҳ ташлаётгандек. У ўн саккиз ёшда англаган ҳақиқатларини орадан йиллар ўтиб қайта мулоҳаза қилаётган рассом олам норасоликлари, фожеалар сабабини инсоннинг ўзидан изламоқда. Илк «Автопортрет»даги ҳаётнинг бузғун деворидан энди қоронғуликлар ариган, тасвирлар аниқлашган — хаёл осмони кўрлик пичоғила лахтакларга бўлиб ташланган, лахтакларда: гумбазли қадимий обидалар ўрнини эгаллаётган замонавий уйлар акси — инсон тафаккурининг тараққиёти ёхуд таназзули; кўзларига асрлар қоронғулиги ин қурган бош чаноқлари — умрдан изланаётган мазмун, охиробат ҳақида саволлар, ўтмишини унутган халқ; бокс қопи — руҳ тарбиясидан вужуд тарбиясини аъло билган,

мушакларига маҳлиё авлод; эгасиз либос — бир-бирларини эрмак қилаётганларнинг ўзи борми аслида; бўм-бўш уясида хаёлга толган лайлак — қанотсизлик армони... Бир сўз билан айтганда, қалбидаги манзараларни ҳовучига тутганча, кўзларида «мен кимман» деган саволни ёқиб дунё билан юзма-юз турган мусаввир.

«АВТОПОРТРЕТ» (1987)

Яна орадан йиллар кечган. Қиёфа қатъий ва сокин. Кўзларда оқиб ўтган вақт тажрибаси ва хулосалари. Сурат узра рангли ёғдулар ғужғони, гўё руҳнинг рангларга чўмилиб тушаётган рақси. Фонийлик ва боқийлик, пинҳону ошкор дунё энди ягона шаклу шамойил касб этган — мусаввирнинг ўнгу сўлида чарх ураётган мовий гумбазлар. Инсон ўзининг ким эканлигини англай оладими? — ушбу саволга ҳам мусаввир ўз жавобини «топган» — қиёфа ёлғиз эмас, лабларида маънодор табассум қолган акси ҳам бор. Ўзининг устидан ўзи кулаётган ким у яна? Инсон ўзи нечта, у руҳидаги қайси қиёфани англасин, қайси ҳолни шарҳласин — туфроғними, шамолними, оловними, сувними? Минг бир оҳангда янграйдиган, лаҳзада осмоний, лаҳзада ҳайвоний садоларнинг қай бирига жавоб берсин? Лой шундай қорилган бўлса, хуррам келиб, хуррам кетайлик. Табассум ғанимат...

1996

ВАҚТ МАНЗИЛИ

Ва бундан икки минг йил муқаддам эди ва шу куни эди ва ярим тунда юлдузларга тикилиб ўтирар ва уларнинг нима эканлигини ва ўзимнинг нега пайдо этилганимни ва бизни ким қўшиқ куйлашга ва ким йиғлашга мажбур қилаётганини ва муҳаббат ва нафрат қаердан пайдо бўлишини англамоқчи бўлар ва осмонга ва ўз ичимга қулоқ тутар ва шамолми, вақтми шовуллар ва шамолни ким юбораётганини ўйлар ва кўзларимни катта-катта очиб вақтнинг рангини ва шаклини кўрмоқчи бўлар ва лабларим беихтиёр пичирлар ва уни ким ясаганини сўрар ва қулоқ солар ва вақтнинг овозини эшитмоқчи бўлар ва вақт келаётибдими, кетаётибдими аниқлай олмас ва у тўхташи мумкинми ва қаерда ва қачон деб ўз-ўзимдан сўрар ва атрофимдаги баҳайбат ва совуқ тошлар жим турганидан шубҳам ортар ва барча тилсимотлар ва сирасрорларнинг ва барча саволларга жавобларнинг соҳиби шулар деб ишонар ва қавмимни ўт ва сув балосидан асрашини ва уларни илону чаёнларга чақтирмаслигини ва деҳқонга ёмғир ва барака ва чорвага тўқлик ва кўпайиш ато этишини илтижо қилар ва ўзим учун вақт ҳали бормаган вақтларга сафар тиланар ва тошлар ўз сукутини бузмас ва вақт орқагами, олдингами эканлигини англаб бўлмас даражада шиддат билан оқар ва ер силкинар ва қавмим мен сиғинган тошлар остида нобуд бўлар ва дарёлар тошар ва балиқларни еб юрганлар энди балиқларга ем бўлар ва аввал бирга яшаган қавм бўлак-бўлакларга бўлинар ва ўзлари қурган работ ва кентларни бузар ва вайрон қилар ва мен вақт олдингами, орқагами оқаётганини аниқ билгувчини излаб зир югурар ва кўзларим ҳайратдан ва юрагим даҳшатдан музга айланаётганини туяр ва ҳар тун сарбонини йўқотган карвондай оламзарак қавмим билан чорасизлик базмини қурар ва шундай машваратларнинг бирида кўзимдаги муз аллақандай тафтдан эриётганидан ва қавмим ҳам музлаган юракла-

рига қандайдир илиқлик югураётганидан янада даҳшатга тушар ва онасининг исини олган ва уни тополмаётган гўдакдай чор атрофга аланглар ва ҳарорат ўртадаги гулханлан эканлигини аста-секин англар ва мен оловнинг тилларига қараб вақтнинг ранги ва шаклини тасаввур қилар ва вақт гулханнинг ичидан чиққанига имоним тобора комил бўлар ва тонгда барча гулханлар ва машъалларнинг ва юлдузлар ва нурларнинг ва гиёҳлар ва дарахтларнинг ва қушлар ва ҳайвонларнинг ва бизнинг ва вақтнинг онаси эканлигига тўла ишонч билан қуёшга сажда қилар ва ундан буғдойни бошоқдан ва боғларни мевадан ва эркакни аёлдан ва болани онадан ва кўзни нурдан жудо қилмаслигини сўрар ва қувватсизларга қувват ва беморларга шифо ва одам одамни ўлдирмаслигини илтижо қилар ва дуоларимнинг ижобат бўлиши учун ва оловнинг тафтини ва меҳрибонлигини ҳар лаҳза ҳис қилиб туриш учун ва оловнинг қувонч ва қайғумизга гувоҳ бўлиши учун ва бизни гуноҳлардан сақлаши учун қавмимнинг кулбаларида туну кун олов ёниқ турар ва майитлар ёнига шамдонда олов қўяр ва дўстникига қўлда олов билан борар ва уйлансак келинникига олов кўтариб борар ва гўдагимизни бешикка олов билан боғлар ва олов билан ва қуёш билан қасам ичар ва вақт олдингами орқагами шитоб билан елар ва мен вақтнинг манзилини сўрар ва олов ҳам мужда беролмас ва мен хотир ғорларида адашар ва бу ғор деворидаги суратлардан ва тошларга ва дарахт пўстлоғига ва ҳўкиз ва кийик терисига ва китобларга битилган руний ва сўғдий ва оромий ва юнонийёзувларда чекилган мактублардан ва солномалардан ва ёдномалардан ва Тунюқуқ битигидан ва Кул Тигин битигидан ва Билга Хоқон битигидан ва Унгин битигидан ва Моюн Чур битигидан ва Энасой битикларидан ва Ирқ битигидан ва Авестодан ва Ведалардан ва Тавротдан ва Забурдан ва Инжилдан вақтнинг қаерга кетаётганини излар ва тополмас ва олов ҳам гапирмас ва қавм адашар ва сўздан-да ва тушларидан-да ва соғинч-

дан-да ва севгидан-да ва болаларидан-да ва вақтдан-да ва ўзидан-да қимматроқ нимарсани излар ва тимирскиланар ва ерни кавлар ва сариқ тош топар ва уни олтин деб номлар ва олтини борлар ва йўқларга бўлинар ва очлар ва тўқларга бўлинар ва бир-бирларини қул қилиб сотар ва ўзлари сиғинган гулханларда ёқар ва дорларга тортар ва олтинларини ва қанизакларини ва зийнатларини ва баданларини ва мушакларини бир-бирларига кўз-кўз қилишдан лаззат топар ва буларнинг асл соҳиби борлигини ва тўғри йўл борлигини айтиш учун бирин-кетин хабарчилар келар ва мен Одамни ва Идрисни ва Нуҳни ва Ҳудни ва Солиҳни ва Иброҳимни ва Исҳоқни ва Исмоилни ва Яқубни ва Юсуфни ва Шуайбни ва Лутни ва Яҳёни ва Закариййани ва Мусони ва Хорунни ва Довудни ва Сулаймонни ва Илёсни ва Айюбни ва Ёфасни ва Зулкифлни ва Юнусни ва Узайрни ва Луқмонни ва Зулқарнайнни ва Исони уларнинг ҳаммасига ўз саловоти ва саломини йўллаган ва вақтнинг эгаси бўлган юбораётганини сезар ва мен вақт орқага қайтяптими ва ё олдинга кетяптими ва юз йил ва беш юз йил ва минг йил ва ўн минг йилдан сўнг қаерда бўлади ва мен ва қавмим ким бўлади ва қай ҳолатда бўлади билгим келар ва хаёлнинг зим-зиё салтанатига тасаввур отларини вақтданда ўздириб елдирмоқчи бўлар ва сигир ўрнига қайғуни соғаётган кампирларнинг ва адолат кўлида зулм бақаларини боқаётган қозиларнинг ва чор-атрофга руҳ қопқонларини қураётган овчиларнинг ва шаҳват арқоғидан кийим тўқиётган тўқувчиларнинг ва ёвузлик унидан хамир қораётган новвойларнинг ва хиёнат тиғини чархлаётган сарбозларнинг ва ватани сарҳадларига ришва симларини тортаётган посбонларнинг ва зурриётларига алдов илмидан сабоқ бераётган устозларнинг ва очлик дастурхонини муҳтожлик омочи ила шудгорлаётган деҳқонларнинг ва эзгулик дарахтларини арралаб тахт қураётган дурадгорларнинг суратларига кўзим тушар ва бу кетмишми ва ё келмишми англай олмас ва сўнгги хабарчи Муҳаммад

алайҳиссалом ташрифидан ва унга Қуръони Карим туширилганидан ва Қазодан ва Қадардан ва Лавҳул-Маҳфуздан ва шайтони лаиндан ва аслим руҳлигидан ва вужудим руҳга идишлигидан ва либослигидан ва жаннат йўлидан ва дўзах йўлидан ва бу дунё ва қуёш ва ой ва юлдузлар ва тун ва кун ва денгизлар ва тоғлар ва сузгувчи ва учгувчи ва юргувчи ҳайвонлар ва даррандалар ва паррандалар ва дарахтлар ва майсалар ва тиканлар ва гуллар мен учун ва менга хизмат қилиш учун яратилганидан ва менинг энг шарафли зот қилиб бунёд этилганимдан хабар топдим ва менга тақдир қилиб берилган ватан бор эди ва қавмнинг тилида у Бақтрия ва Сўғдиёна ва Хоразм ва Турон ва Мовароуннаҳр эди ва менга тақдир қилиб берилган ном бор эди ва қавмнинг тилида у скиф ва сак ва массагет ва хоразмий ва сўғд ва туркий эди ва қавм ғофил эди ва эгаси бор бу ватанга эгалик илинжида бўлди ва Кайхусрав келди ва мен Тўмарис эдим ва ўғлим Спарганисни жангга жўнатдим ва Кир ҳийла қилди ва узум суви билан ўғлимни маст қилди ва асир олди ва ўғлим номус қилди ва ўзини ўлдирди ва мен ҳалол жанг қилдим ва Кайхусравнинг бошини тўйсин дедим ва ичсин дедим ва қонли мешга солдим ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим ва Доро келди ва мен Широқ эдим ва қулоқ-бурнимни кесдим ва Дорони саҳрода адаштирдим ва сувсиз ва озиқсиз қилдим ва қавмимни қутқардим ва мени чопиб ташладилар ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим ва Искандар келди ва мен лак-лак эдим ва туман-туман эдим ва мени қирди ва қонларим дарёдай оқди ва мени ва хотинларимни ва болаларимни асир олди ва дунёнинг қул бозорларида савдо қизиди ва мен Спитамен бўлдим ва бутун қавмимни оёққа қўйдим ва Искандарни ҳолдан тойдирдим ва яқинларим хиёнат қиличини кўтарди ва бошимни олди ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим ва Қутайба келди ва мен фаровон эдим ва маъмур эдим ва мени хор тутди ва забун тутди ва хотинларимни ва қизларимни сарбозларга бўлиб

берди ва хирож солди ва мен Муқанна бўлдим ва юзимни кўрсатмадим ва қасос олдим ва халифаликни заиф қилдим ва яқинларим хиёнат китобини хатм қилдилар ва ўларкан вақтнинг манзилини билмас эдим ва Чингиз келди ва мен Жалолиддин эдим ва оловда қолган ва сувда қолган шаҳарларим ҳаққи ва қон сачраган гиёҳларим ҳаққи ва ҳайдаб кетилган болаларим ҳаққи ва аёлларим ҳаққи ва қизларим ҳаққи ва ёндирилган тоғ-тоғ китобларим ҳаққи ва кесилган бошлар ҳаққи ва дарё-дарё ёшлар ҳаққи жангга кирдим ва ёғийга омонлик бермадим ва тутқич бермадим ва ўғлимнинг юрагини тириклай суғуриб олдилар ва хотинимни ва онамни ва боламни ва ўзимни ёвга бермадим ва дарёга бердим ва омон ўтдим ва душманни қўрқувда тутдим ва яқинларим хиёнат тўнини кийдилар ва бу дунёдан кетаркан вақтнинг манзилини билмадим ва мен ҳаётни севардим ва ўлимни севмасдим ва озодликни севардим ва қулликни севмасдим ва тинчликни севардим ва урушни севмасдим ва ҳурликни севардим ва зўрликни севмасдим ва мағрурликни севардим ва мутеликни севмасдим ва мен парча-парча эдим ва бўлакларимни бирлаштиргим келарди ва Амир Темур бўлдим ва қаричма-қарич ва қадам-бақадам юртни ёвдан тозаладим ва бузган эдилар қурдим ва ёққан эдилар яшнатдим ва қавмимни буккан эдилар тикладим ва ожиз тутган эдилар қудратли қилдим ва йиғлатган эдилар кулдирдим ва ғам ўрнига шодлик ва ҳақорат ўрнига эҳтиром ва зулм ўрнига адолат бердим ва вақтнинг чархпалаги ортгами олдингами бетиним айланар ва мен уни ой ва қуёшнинг айланиши ила ўлчар ва ой ва қуёш олдинга айланяптими ва ё орқага айланяптими билолмас ва вақтдан ўзмоқчи бўлар ва қанот бойлаб учар ва устурлоб ясар ва сайёралар рақсига термулар ва кемалар созлар ва денгизларда сузар ва миноралар ва мадрасалар қурар ва маъданларни маъданларга қўшар ва ажратар ва абадий тириклик сувини ясамоқчи бўлар ва китоблар битар ва ғазаллар тўқир ва қавм қора қутқуда эди ва вужуди тупроқ ва

олов ва шамол ва сувга жанггоҳ эди ва улар навбат-ба-навбат ғолиб ва мағлуб келар ва қавм тахт талашар ва ер талашар ва шон талашар ва қон талашар ва ўғил ота-га ва оға инига ва хотин эрига тиғ санчар ва адоват ва хиёнат косаларида ажал турар ва бутунни яна бўлдилар ва пароканда қавмим бошига энди Николай келди ва ми-норалар тўпга тутилар ва китоблар ёқилар ва дорлардан ўрмонлар тикланар ва кентлар ёқилар ва олтинлар таши-лар ва мен тўқсон ҳомила эдим ва тўққиз ўрис аскари эва-зига Самарқандда оналаримнинг қорнига найза санчиб ўлдирилдим ва мен ҳали вақт нималигини билмас эдим ва мен кампир эдим ва гўё далли эдим ва неварамни то-ғоранинг остига гизлар ва йиғиси эшитилмасин ва ёғий билмасин деб тоғора чалар ва Тошкентни босқин қила-ётган ўрис аскари тоғорани ағдариб неварамни милтиқ найзасига илиб кетди ва мен вақтнинг манзилини билмас эдим ва қавмим сибир бўлди ва мардикор бўлди ва оқлар қизил бўлди ва сўзлаганни олдилар ва ўйлаганни олди-лар ва ўқиганни олдилар ва эшитганни олдилар ва ватан-ни олдилар ва тарихни олдилар ва хатни олдилар ва дин-ни олдилар ва тилни олдилар ва ғурурни олдилар ва орни олдилар ва бердилар ва қулларга нишон ва сотқинларга амал ва қўрқоқларга ёрлиқ ва жосусларга унвон ва мад-доҳларга мартаба ва раиятга ёлғон ва ўз-ўзига ниш ур-ган чаён янглиғ бу қора салтанат жон берди ва менга тақ-дир қилинган ватанни қавм Ўзбекистон деди ва менга тақдир қилинган номни ўзбек деди ва мен озодман ва мен ҳурман ва мен ташнаман ва меҳрга ва шафқатга ва ҳақиқатга ва адолатга ва қавмимдан олганларини ва та-рихни ва хатни ва динни ва тилни ва ғурурни ва орни зур-риётларга қайтармоқ учун Тинчликка Ташнаман ва ол-дингами орқагами шитоб билан сузаётган вақтнинг ман-зилини ҳамон билмайман.

2000

КЎНГИЛ БИЛАН СУҲБАТЛАР ЁКИ ЁНАР СЎЗ АЛАНГАСИ

Бир вақтлар шундай шеърни ўқиган эдим:

Қоқ тушда
Туш кўрар аёл.
Ўтлоқзор,
Қучоқ очган тун.
Қучоқ очган...
Қучоқ оч...
Қучоқ...
Қуч...
Уйғотиб юборар аёлни
Лабларида эриган қуёш.
Қарар. Туш. Сокинлик.
Шошиб кўзларини юмади аёл.

Аёл кишининг ҳеч кимга, ҳеч қачон айтилмас ҳолатининг нодир ифодаси бўлмиш ушбу шеър, унинг бутун жозибаси мужассам бўлган учгина сўздан иборат битта гап — "Қучоқ очган тун"нинг беш хил оҳангга солиниши, жумладаги сўзлар сони камайгани сари тасвир кучининг таъсири ортиб бориши хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолди. Фавқулодда гўзал бу шеър шоир Азиз Саид қаламига мансуб эди. Мени шеърда акс этган туйғуларнинг оҳангдорлиги ва салмоғи, сезимларининг янгилиги, ҳиссиёт тасвирининг қуюқлиги тонг қолдирди. Одамларнинг фикрида, хатти-ҳаракатларида умумийлик камроқ бўлиши мумкин, лекин уларнинг туйғуларида, кечинмаларида ўзаро ўхшаш жиҳатлар жуда кўп. Шу боисдан ҳам чинакам инсоний ҳиссиёт маҳорат билан акс эттирилган бадиий асарлар эскирмайди, кўпчиликка тушунарли бўлмаса-да, ҳис этиларли бўлади. Асл бадиий

асар туйғулар тасвири асосига қурилади, одамнинг сезимларини кашф этишга йўналтирилган бўлади. Ҳар бир ижодкор одамнинг ҳақиқий бепоён олами – унинг ўзи. Бу чексиз олам ҳақида айтиб адо қилиш мумкин эмас, лекин безовта қалб, алоҳида истеъдод соҳибларининг бу борада айтадиганлари жуда кўп.

Ижодкор сифатида ўзига хос нигоҳ ва ифода тарзига эга бўлган Азиз Саид шеърларига сиғмаган қарашларини, қофияга бўй бермаган фикрларини, мантиқий мезонлар билан ўлчаниши лозим бўлган кузатишларини адабий мақолалар тарзида баён қилишга жазм этибди. Шоирнинг адабиётшунослиги ҳамиша диққатни тортади. Бастакорнинг қўшиқ айтгани ёки қўшиқчининг куй басталагани каби.

Азизнинг адабий мақолалардан иборат китоби — "Ғойибдан дўст билан суҳбатлар" бадиий адабиёт ҳақида ягона хулосани, сўнгги ҳукмни, мутлақ ҳақиқатни ҳеч қачон айтиб бўлмаслиги боис суҳбат шаклида битилган. Чинакам бадиий асар — мавжудлигининг ўзи билан муносабатдир. У аввал бошдан муносабатнинг ифодаси сифатида туғилади. Шу боис бадиий адабиёт ҳақидаги ҳар қандай тўғри фикрнинг ҳам камида икки жиҳати, терс қирраси мавжуд бўлаверади. Чунки асл аадбиёт кайфиятни ифодалайди. Кайфият эса — ўзгарувчан. Ҳатто бир кишининг ўзи айни бир асар ҳақида ўрни билан бир неча хил, ҳатто, бир-бирига зид фикрлар айтиши мумкин ва буни бетайинлик деб қарамаслик керак. Чунки илмий ҳақиқатлардан фарқ қилароқ бадиий ҳақиқатлар кўп қиёфалидир, саноқсиздир. Инсофли одам ўз фикрининг, сезимларининг раддига ҳам бир қадар асос топа олади. Азиз Саид қаламига мансуб адабий мақолалар айни шу ҳолатнинг ифодаси тарзида вужудга келган, ўз-ўзи билан, ўз кўнгли, туйғулари, қарашлари билан очиқ суҳбат асносида туғилган дегим келади.

Ғойибдан дўст, менинг назаримда, муаллифга мухолиф ҳам, рақиб ҳам, мубоҳис ҳам эмас. У ҳалол суҳбатдош,

гарчи фикрларида кескинлик, баъзан муросасизлик оҳанглари сезилса-да, аслида ройишли суҳбатдош. Ҳатто уни муаллифнинг ўзи, иккинчи мени, тўғрироғи, кўнгли дейиш ҳам мумкин. Шу сабаб "Ғойибдан дўст билан суҳбатлар" шоирнинг ўз кўнгли билан дардлашувидир. Айнан ўтлиғ кўнгил билан тиллашилгани учун ҳам китобчага киритилган кўпчилик мақолалар ёниқ сўз алангасидан тафт олиб туради.

Илмдаги асосий масала саволни тўғри қўйишдир. Шу вақтгача бизда илм учун жавоб бериш муҳим деб келинди. Ва жавоб бир хил бўлиши лозим деб ўйланилди. Ҳолбуки, савол тўғри қўйилса, ечим қачондир, албатта, топилади. Азизнинг мақолаларидаги кишига хуш келадиган, миллий эстетик тафаккуримизнинг бугунги даражасини акс эттирадиган жиҳат санъат ҳодисасидан санъат қидирилганлигидир. У бадиий матннинг ўзи билан иш кўришни ёқтиради, асардан келтириб чиқариладиган ижтимоий хулосаларни, сиёсий мулоҳазаларни эмас, балки бадиий кашфиётларни топишга қизиқади. Муаллифнинг: "Ҳеч қайси шоир ҳеч қачон халқниг дилини қаламга олмайди, шоир ўзини қоғозга туширади" тарзидаги бир қадар кескин қаноати бугунги яшараётган бадиий тафаккуримизнинг меваси бўлган фикрдир. Халқнинг дили деган сунъий атамани қўллашдан тийилиш керакка ўхшайди. Дил ҳар бир одамда алоҳида бўлгани учун ҳам диллигини сақлаб турибди. Одамларни қиёфасизлантириб, оломонга айлантиришнинг йўли ҳам уларни ўз дилидан маҳрум қилиб, халқ қалби билан таъминлашдан бошланади. Масалага шундай қаралса, бадиий асар мавзусига эмас, балки ифода тарзига кўра баҳоланилса, эстетик ҳодисаларнинг қийматини аниқлашда хатоликлардан, жўнликлардан сақланиш мумкин бўлади.

Адабиётшунослик анча вақт мобайнида бадиий асардан ўткир фикр қидириб келди, китобхон ҳам шу

ҳолатга кўниктирилди. Бадиий матнда ижтимоий салмоққа эга ғоя бўлиши лозимлигига ҳатто ижодкорлар ҳам одатлантирилди. Миллий адабиётшунослигимиз бадиий ҳодисадан ёрқин фикр эмас, биринчи навбатда, ёрқин образ қидириш лозимлигига секинлик билан бўлса-да ўрганиб бораётир. "Афсуски, ҳозирга қадар ўзбек шеърхонлари туйғу эмас, фикр қабул қилишга ўргатилди, диди эса гўзалликка эмас, тароватсизликка мослаштирилди. У ялангоч гаплардан завқланадиган бўлиб қолди", — деб ёзади муаллиф. Бу шунчаки чиройли ва кескин ташбеҳ эмас, балки миллий шеъриятимиз, дидимиз саломатлигига билимдонлик билан қўйилган замонавий ташхисдир. Азизнинг қаламига мансуб мақолалар аксар ана шундай қарашларнинг ифодаси ўлароқ туғилган. Шу хил фикрлар туфайли нафосатшунос олимларимиз ҳам қизғалдоқнинг дириллаб турган майин гулкосаси, булбулнинг нафис сайроғи, дарахтларнинг ғалати чайқалиши, тоғларнинг сокин виқори, қорларнинг беғараз оқлиги, булоқнинг мақсадсиз жилдираши ўз ҳолича гўзал ва гўзал бўлганлигининг ўзи гўзал эканлигига қийналиброқ бўлса-да кўникиб бормоқдалар. Бадиий асар ҳам ижодкор шууридан, руҳиятидан ана шу гўзалликлар янглиғ табиий равишда, ўз-ўзидан ситилиб чиқадики, адабиётшунослик илмининг вазифаси ана шу гўзалликлар қонуниятларини кашф этишдан иборатдир.

Вужуд ва руҳ ўртасидаги беаёв зиддиятни ҳамиша ҳис этадиган Азиз Саид ушбу китобида бадиий асарга руҳ товланишлари теранлигига қараб баҳо бериш лозимлигига эътибор қаратади. Ижод муаллиф шахсиятининг намоён бўлиш тарзи эканлигини Абдували Қутбиддин сингари ўзига хос ва англами оғир шоирнинг бир қатор асарлари таҳлили орқали асослайди. Шунинг учун ҳам шеърият таҳлилидан "лирик қаҳрамон" дея аталувчи чучмал ва ножинс тушунчани четлатиш лозим деб билади. Юрак қони билан шеър битган дилпора

ижодкор ҳеч қандай лирик қаҳрамоннинг эмас, ўзининг дардларини достон қилади.

Азиз таниқли шоир Муҳаммад Юсуф асарлари баҳонасида замонавий ўзбек шеъриятининг кучли ва ожиз жиҳатлари борасида ғоят асосли ва холис фикр юритади. Муҳими, бу фикрлар шунчаки бир шоирнинг инжиқ истаклари эмас, балки шеършунослик билан профессионал тарзда шуғулланган мутахассиснинг илғор қарашлари эканлиги сезилиб туради. Унинг фикрлари ўқувчига бирданига маъқул келақолмайди. Уни ўйлаб кўришга, далилларни чоғиштиришга, ўзича бир қарорга келишга ундайди ва айни шу жиҳатлари билан қимматлидир. "Қайдадир мени ҳам тушунган дил бор" мақоласида: "...халқ муҳаббати.. нисбий мезон. Шеърнинг даражаси, шоирнинг қудрати фақат шулар билан ўлчанмайди. Санъатнинг, юксак адабиётнинг шеърни баҳолайдиган ўз мезонлари бор", — деб ёзади муаллиф. Чиндан-да, узоқ йиллар мобайнида санъат асарлари масъулияти ҳам мутахассислар қолиб, халқ зиммасига юклаб келинди. Халққа ёки тўғрироғи кўпчиликка ёққани учунгина айрим битиклар санъат дурдонаси ҳисобланилди.

Азиз Саиднинг Чўлпон қаламига мансуб "Ёрқиной" драмаси хусусидаги бир қадар кескин фикрлари ҳам асослилиги, қарашларнинг оҳорли эканлиги билан эътиборни тортади. У асарга ким ёзганлигига қараб эмас, балки қандай ёзилганлигига қараб баҳо бериш лозимлигини маъқул деб билади. "Ёрқиной"нинг заиф ўринларини билимдонлик билан асослаб беришга интилади. Ички эҳтиёж билан, дард билан битилмаган асарни долзарб мавзу ҳам, ўткир фикр ҳам, адабиёт назарияси талабларига оғишмай риоя этиш ҳам ўқишли қилолмаслигини жуда ишонарли далиллайди. Шунинг учун ҳам: "...бадиий асар ҳеч қандай қонуниятга, тартиботга бўйсунмайди. Бирор қонуниятга амал қилиб яратилган асар — ўлик асар", — деган хулосага келади. Дарҳақиқат, ҳар қандай асл бадиий асар мавжуд

тартиботларни бузароқ майдонга келади ва шуниси билан диққатни жалб этади. Одатдаги қолипларга мувофиқ яратилган асарлар киши эътиборини тортолмайди. Бундай асарлар ўзига хосликдан маҳрум бўлишади.

Азизнинг "Адабиёт+шафқатсизлик" мақоласи эса санъаткор ва давр муносабати тадқиқига бағишланган. Муаллиф бу масалада ҳам ўзига хос йўлдан боради. У ижодкорга даврнинг ҳосиласи сифатида қарамайди. Даврни сабаб, ижодкорни оқибат санамайди. Балки санъаткор даврнинг руҳини яратувчиларидан бўлиши керак деб ҳисоблайди. Азиз Саид ёлғон пафосни, сунъий умидбахшликни севмайди. Ёқимсиз бўлса-да, рост демакликни афзал билади. Шу боис: "Жамият қалб билан эмас, қорин билан яшай бошлаяпти", — деб ёзғиради. Келажакда ҳам осмондан чалпак ёғилмаслигини яхши билади. Санъат ҳамиша катта қурбон талаб этишини таъкидлайди: "Ҳақиқий санъат — санъатнинг фаҳмига етиладиган жамиятдагина тараққий этади, қадр топади", — деб ёзади у. Ҳақиқатан, санъат ўзига нисбатан шафқатсиз, лекин ҳимояга ғоятда муҳтож бўлган ҳодисадир. Шу боис уни ўз ҳолига ташлаб қўйган миллат охир-оқибат таназзулга юз тутиши тайин.

"Фикрлаётган суратлар" туркуми Азиз Саиднинг мусаввирона нигоҳга эгалигидан яхшигина далолатдир. У Бахтиёр Тўраев расмларига хос жиҳатларни муайян асарларни тадқиқ этиш асносида жуда ишонарли ва билимдонлик билан очиб беради.

Азиз китобидаги бирор сўзни шунчаки ёзмаган ва ҳеч бир ўринда ўзига хиёнат қилмаган. У шеърларининг бирида: "...бўғзимда бир сўз ёнмоқда", — деб ёзганди. Ушбу китобчадаги кўпчилик битиклар кўнгилдан чиққан ёниқ сўзларнинг алангаси билан мунаввар бўлган порлоқ фикрлар ифодасидир.

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
профессор.

МУНДАРИЖА

Ғойибдан дўст билан суҳбатлар 3
«Исмим «оҳ»дир менинг» 4
«Қайдадир мени ҳам тушунган дил бор» 23
Қарсак асарга чалинадими, адибга? 35
Ғойибдан дўст мактуби 45
Адабиёт+шафқатсизлик=? 49
Зинадаги суҳбат 56
Кўрсат жамолинг мастоналарга 61
Юракни ёпади момогулдирак 78
Фикрлаётган суратлар 93
Вақт манзили 95
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ. Кўнгил билан суҳбатлар ёки ёнар сўз алангаси 114

Таниқли шоир, истеъдодли журналист, иқтидорли таржимон Азиз Саид 1961 йилда таваллуд топган. Навоий вилояти Қизилтепа туманидаги С.Айний номли мактабда ўқиган. Ўзбекистон Миллий Университетининг журналистика факультетини (1989) ва филология факультетининг аспирантурасини (1993) тугатган.

Азиз Саид 80-йилларда ўзбек шеъриятига янгича овоз, ўзига хос рамзлари ва оҳанглари билан кириб келган авлоднинг пешқадам вакилларидан. Шоирнинг «Чилтор» (1988), «Дили қани бедилнинг» (1996) тўпламлари шеъриятимиз мухлисларига яхши таниш. Муаллифнинг «Ғойибдан дўст билан суҳбатлар» китоби адабиёт, санъат, шеърият ҳақида.

У айни пайтда «Ёш куч» журнали бош муҳаррири ўринбосари, «Синфдош» журнали бош муҳаррири лавозимида ишламоқда.

YANGI ASR AVLODI